

El poblament de l'Edat del Bronze a la Font de la Figuera (València)

AGUSTÍ RIBERA*; JOSEP PASCUAL BENEYTO*; MARÍA BARBERÀ*; JOAN MANUEL BELDA¹

*A Ramon, fontí d'adopció, per pròpia convicció.
A Pep, Jordi i Empar, per tant de trafegar.*

Es donen a conèixer detalladament els jaciments i materials atribuïts a l'Edat del Bronze, localitzats, partint de velles prospeccions superficials, a l'àrea de la Font de la Figuera, en l'extrem occidental de la vall del Cànyoles, comarca de la Costera (València), i presentar un primer estudi del seu poblament.

Paraules clau: Vall del Cànyoles. La Font de la Figuera. II mil·lenni aC. Poblament. Edat del Bronze.

Se dan a conocer detalladamente los yacimientos y materiales atribuidos a la Edad del Bronce, localizados, a partir de prospecciones superficiales, en el área de la Font de la Figuera, en el extremo occidental del valle del río Cànyoles, comarca de la Costera (Valencia), y se presenta un primer estudio de este poblamiento.

Palabras clave: Valle del Cànyoles. La Font de la Figuera. II milenio a.C. Poblamiento. Edad del Bronce.

The Bronze Age settlement of la Font de la Figuera (Valencia).

In this paper we provide a detailed knowledge of the sites and materials corresponding to the Bronze Age, located, after field survey, in the area of "la Font de la Figuera", at the western edge of the Cànyoles valley, in the "la Costera" region (Valencia). An initial study of this settlement is also presented.

Key Words: Cànyoles Valley. La Font de la Figuera. 2nd millennium BC. Settlement pattern. Bronze Age.

INTRODUCCIÓ

Dins la línia iniciada fa ja uns quants anys, amb la publicació, per un de nosaltres, de l'article *Arqueologia de la Font de la Figuera; Avanç* (Ribera, 1996), pretenem ara donar a conèixer amb major detall tant els jaciments que coneguem corresponents bàsicament al II mil·lenni a.C., com els seus materials, procedents majorment –però no solament– d'antigues prospeccions nostres, de mitjans dels anys 1970 a mitjans del 1980, i conservats, des del 1986, al Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida (MAOVA).

El marc geogràfic i històric

El terme municipal de la Font de la Figuera (85 km²) es situa en la capçalera de la Vall de Montesa, o del riu Cànyoles, a l'extrem de ponent de la comarca de la Coste-

ra i fitant amb Castella-la Manxa per Almansa. Pels altres costats limita amb Énguera, al nord, Moixent i Fontanars dels Alforins, al llevant, i territori d'administració vil·lenca, al sud.

Geològicament aquesta vall és una zona d'interferències estructurals ibèriques i bètiques, tot i que el sinclinal forma part del sector més septentrional del Sistema Bètic, o Prebètic extern, compost de margues del Miocè –tap– i vorejat pels sengles anticlinals calcaris del Cretàcic: la Serra d'Énguera, al nord, i la Serra Grossa, al sud. Tanmateix, a l'altura de la Font de la Figuera, la Serra Grossa ja ha declinat fins a desaparèixer, coberta per materials més recents que, en forma de llomes, tenen escassa altura i donen pas, pel sud-est cap als Alforins i la Vall d'Albaida, i pel sud a les Albarisses i altres zones transicionals cap al Vinalopó i corredors de Cabdet i Iecla (fig. 1).

És un terme desigual i muntanyós, especialment al ponent, on trobem les altures més destacades: El Puig o la Silla (1045 m) que fa de fita amb Almansa, la Penya Foradada (978 m) i el Capurutxo (934 m) el cim més conegut per la proximitat al nucli urbà; la meitat nord és tota de serra, amb alguna àmplia i fèrtil foia, com la de la Torre Tallada, o la de les Truenes, nombroses canyades aprofita-

* Tots els coautors són arqueòlegs i estan vinculats, per relació laboral i/o de col·laboració, amb el MAOVA (Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida). C/ del Regall, 2. 46870 Ontinyent. info@maova.com

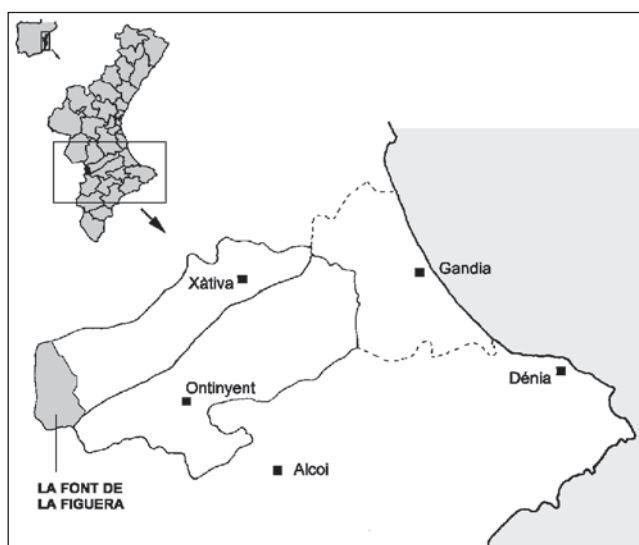

Figura 1. Situació de la Font de la Figuera.

des per als conreus, i amb innumerables fractures enmig del muntanyam. Trobem ací les altures del Cofranet (809 m), les Moles de la Cova Negra (802 m), i el Corral de Castelló (822 m), com a principals.

El riu Cànyoles té al ponent la seua capçalera i va sec, excepte en les esporàdiques avingudes (localment és denominat la Rambla). Creua el terme de ponent a llevant, confluint amb ell el barranc de Vallmelós, pel nord i el del Fossino, pel sud, barrancs ambdós que serveixen de fita amb Moixent. Altres barrancs a destacar serien el del Puig, el del Caicó, el dels Molins, el Bacorero, el de Gilmartines i el Barxí, tots ells al sud i el del Regaixó i el del Mosso, al nord.

En general el territori de la Font es troba dins del pis bioclimàtic Mesomediterrani superior, d'ombroclima sec, amb precipitació mitjana anual d'uns 430 mm. Les plantes més característiques serien: *Quercus coccifera*, *Pinus alepensis*, *Rosmarinus officinalis* i *Stipa tenacissima*, però hi ha una relativament gran biodiversitat florística, amb 971 plantes identificades (Cuchillo i Gimeno, en premsa).

Aproximadament la meitat de la superfície del terme està conreada actualment, mentre que l'altra meitat és de serra, amb grans pinedes i coscollars, i molt poc el considerat improductiu. La immensa majoria dels conreus són de secà, bàsicament la trilogia mediterrània, però destacant molt la vinya. El regadiu sempre ha segut escàs, concentrant-se als peus de la població, al nord i aprofitant els sobrants, alguna fonteta i pous.

L'actual municipi de la Font de la Figuera és d'origen medieval, creat poc després de la conquesta cristiana del segle XIII. La població va ser fundada a principis del segle XIV pel senyor feudal en Gonçal Garcia i poblada per colons catalans i aragonesos –Carta de població el 1312–, al ponent del territori medieval de Moixent.

Al seu terme, s'ha constatat un intens poblament des d'èpoques prehistòriques: a la Cova Santa s'han trobat restes des del Neolític més antic, amb ceràmiques cardials, així com de l'Eneolític Campaniforme. L'Edat del Bronze és una època molt ben representada, com es veurà, amb nombroses estacions. Té també un passat destacable en el període ibèric –poblats de Frare i la Mola de Torró– i sobretot romà, amb nombrosos assentaments rurals (el Regaixó, la Font Santa, el Pla dels Moros...), creient-se per molts autors que l'estació *ad Turres*, de la Via Augusta, es trobaria en les rodalies del nucli urbà.

De l'època medieval islàmica no tenim referències documentals i es coneixen poques restes arqueològiques de poblament andalusí, llevat d'un petit nucli dels segles XI-XII a la Foia de Manuel. El petit *hisn* de Garamoixent potser fera el paper de centre o lloc fortificat de l'extrem comarcal, cap al final de l'època andalusina.

El nucli fundacional de població, amb 40 colons el 1312, anirà creixent lentament al llarg dels segles, fins als 146 veïns de mitjans del XVII. El segle XVIII marcarà el gran desenvolupament demogràfic, arribant als 550 veïns el 1799; i fins al primer terç del segle XX continuarà la dinàmica expansiva, moments a partir dels quals s'inicia el descens, fins als poc més de 2.000 habitants actuals

Paral·lel a l'increment demogràfic anirà el creixement físic del nucli urbà, així com la pressió sobre el medi, amb la posada en conreu de noves terres, arribant-se a rompre espais marginals i mai abans treballats, –amb la consegüent afectació a nombrosos jaciments arqueològics.

Des del seu naixement la Font de la Figuera sempre va ser lloc de senyoriu, pertanyent a diferents cases nobiliàries, fins a la seua abolicció que es va fer efectiva el 1855.

Encara que geogràficament forma part de la comarca de la Costera, la Font de la Figuera ha estat tradicionalment molt lligada a Ontinyent, per la relació humana i la proximitat física a d'aquesta ciutat, formant part del seu partit judicial fins a darreries del segle XX.

En l'actualitat, la seua privilegiada situació geogràfica, com a encreuament de camins i rutes a gran distància, ha esdevingut el seu principal enemic, amb les enormes transformacions del territori que comporta el pas de totes les principals infraestructures: autovies, ferrocarrils, transvasaments, gasoducte..., amb el consegüent impacte, també, sobre el patrimoni arqueològic.

EL POBLAMENT PRECEDENT I LES COVES

Fins el moment es coneix poc de cert del poblament anterior al Neolític a la Font. A unes prospeccions de J. Aparicio i Martínez Perona, es va arrebregar un conjunt de peces de sílex al lloc de Tobales, que van adscriure, com a hipòtesi de treball, al Paleolític inferior (Aparicio, San Valero i Martínez, 1984: 369). Sembla que no s'ha abundat o aprofundit més en la qüestió¹.

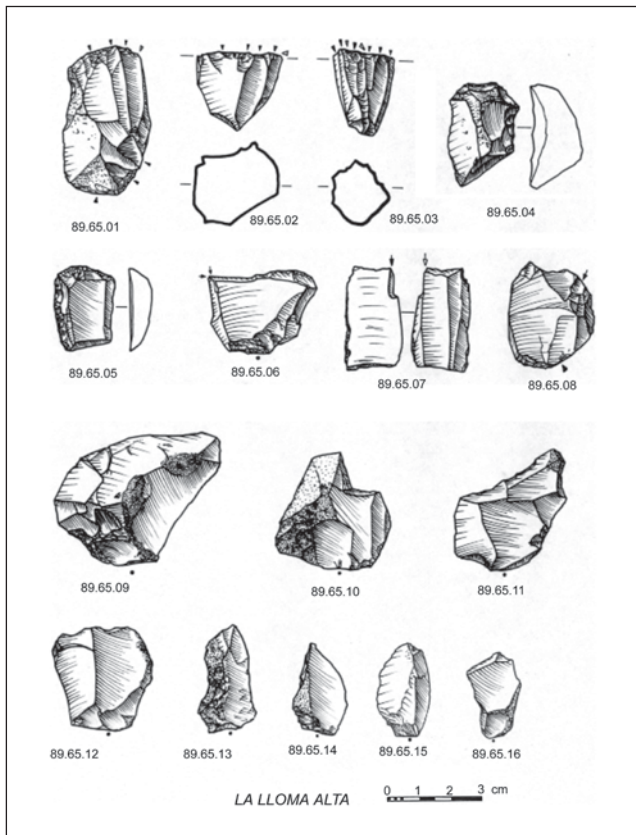

Figura 2. Material lític de la Lloma Alta.

Per la nostra banda vam arregar un reduït conjunt lític, al vessant de ponent de la Lloma Alta, algunes peces del qual podrien adscriure's a moments avançats del Paleolític superior, però que en cap cas formaria part d'un assentament, sinó d'un talleret o pas molt ocasional (fig. 2).

Les excavacions d'Aparicio i Martínez Perona a la Cova Santa, sembla que van arribar a nivells que podrien ser fèrtils del Mesolític, (Aparicio, San Valero i Martínez, 1984: 314). Però els treballs no es van continuar, i dels que es van fer, amb almenys sis campanyes d'excavació, no s'han publicat amb detall.

Tampoc han rebut especial atenció, tot i el seu evident interès, els materials i contextos del Neolític antic que sempre es citen, amb la presència de ceràmiques impreses cardials² (Aparicio i San Valero, 1977: 61; ídem., 1984: 311 i ss.).

En qualsevol cas aquesta Cova Santa –que deu rebre el nom a causa de la freqüent aparició de restes humanes (p.e.: Ros, 1921: 23)– és el jaciment clau per a la prehistòria fontina. Al segle XVIII, Cavanilles ja parla d'ella, tot i que aleshores era anomenada Cova dels Moseguillos (Cavanilles, 1795: 234), en referència a les colònies de rates penades que hi eren, –i hi són– presents. Tot i la seua orientació al nord, el seu ampli vestíbul, amb més de 200 m², i les nombroses galeries interiors³ –amb un parell de profunds pous o avencs inclosos–, juntament amb la seua

posició geogràfica, prop de les millors foies i a una relativa altura, explica que haja servit sovint d'habitació o necròpolis, i sempre de refugi. L'arreglada de materials⁴ per diversos aficionats locals als anys 60 i 70, i els immediatament posteriors treballs d'Aparicio, demostren l'àmplia seqüència cronològica de la cavitat, almenys des del Neolític antic, i l'interès de la mateixa, amb una intensa ocupació durant l'Horitzó Campaniforme, continuant-se durant l'Edat del Bronze, fins a moments ben avançats.

Molt pròxima i als peus del mateix cingle on s'obri la Cova Santa, es troba la Cova de la Balconada, amb doble boca superposada, que podria considerar-se una "extensió" del mateix jaciment, ja que seria lloc de pas immediat i sovintejat per a accedir a d'ella des del NW. Conservava notable dipòsit sedimentari, i d'ella provenen alguns fragments ceràmics a mà i una agulla de secció plana, d'os, segurament de moments precedents a l'Edat del Bronze. Entre els pocs ossos arreglats hi ha una vèrtebra que ens sembla humana, el que podria estar indicant-nos també un ús sepulcral de la cavitat.

Fins el moment trobem absent al territori fontí, qualsevol manifestació d'art rupestre parietal, ja siga llevantina o esquemàtica; el que no deixa de sobtar, tenint en compte la relativa abundància d'aquestes manifestacions al veí terme de Moixent (Hernández i CEC, 1984; Aparicio, Beltran i Boronat, 1988; Ribera, Galiana, Torregrosa i Llin, 1996; Galiana, Ribera i Torregrosa, 1998). Per a nosaltres l'explicació es trobaria, per un costat en la falta d'emplaçaments aptes, especialment zones humides, d'àmplies ombries i/o amb cursos d'aigua amb mínima constància, i per altre en la mala qualitat de les roques suport, en general molt arenoses. Tanmateix al també veí terme d'Almansa, s'ha localitzat un abríc amb pintures llevantines (Hernández i Simón, 1985), en una zona que és continuïtat i ambientalment no dissembla massa de les solanes de la Font. Un dubtós i únic motiu esquemàtic, molt deteriorat, i que en qualsevol cas caldria confirmar, hem localitzat al costat d'un assentament de l'Edat del Bronze, la Peña Roja –1, ja dins del terme de Moixent, però molt a la vora del de la Font, com després veurem.

Altres coves amb materials relacionats o anteriors a l'Edat del Bronze poden ser les que segueixen:

En la Mola de Torró, lloc on s'ubica un destacat poblat ibèric, hi ha diverses cavitats on s'han trobat restes humanes. La primera de que es té notícia, –Avenc 1 M.T.–, s'ubica a l'interior del recinte del poblat, amb boca irregular en forma d'esclatxa i de desenvolupament subvertical, de no massa profunditat. Va ser explorada per Fletcher, en avisar-se de la seua aparició durant els treballs de repoblació forestal de l'any 1953. Segons unes notes de Fletcher, es va trobar un crani humà, però cap objecte que poguera determinar la seua datació (Fletcher, 1955a; 1956). El mateix Fletcher en una altra nota, diu que les restes humanes correspondrien a uns 8 individus, però també sense cap índex cronològic (Fletcher, 1955b). Tanmateix, al fons d'aquesta cova, –a uns 18 m de la boca– vam arregar

nosaltres alguns fragments de ceràmica a mà, juntament amb d'altres d'ibèrica.

Una segona cavitat –Avenc II M.T.– va ser explorada pel Centre Excursionista d'Ontinyent⁵ en novembre de 1958, trobant-se algunes restes humanes al seu interior; aquest avenc té una gran roca que cobreix la meitat de la boca, de forma circular, i és de desenvolupament netament vertical, arribant a uns 55 m de profunditat. Sembla que no es va recollir cap material arqueològic que poguera indicar cronologia, pel que estem en paregudes o pitjors circumstàncies que en el cas anterior.

La tercera cavitat de la Mola de Torró que ara ens interessa és la Cova de Sangomengó⁶, així anomenada per ubicar-se propera a la caiguda que dona a la tradicionalment anomenada Peña de Sangomengó (Ros, 1921: 22), al NW de la Mola. Aquesta cova compta amb un vestíbul mitjà, prou pla; té algunes galeries interiors, ara accessibles solament per estretes gateres. En la primera sala interior van recollir els aficionats locals un interessant conjunt de materials, que es trobava a la col·lecció de V. Biosca Cirujeda, que va poder veure un de nosaltres l'any 1984, prenent algunes notes, que transcrivim: *–1 punta de sageta de sílex, losàngica allargada, amb fins retocs per tot el contorn. –1 fragment d'aixola, en roca basàltica polida. –nombrosos comptes de collar discoïdals, en pedra negra i en os. –29 ossos i fragments amb probables senyals de treball, tallat. –1 os tallat i polimentat, amb senyals de treure comptes de collar. –7 fragments de ceràmica a mà, llisa, part de la vora de diferents vasos, (alguns fragments casen). –nombrosos fragments de ceràmica a mà, llisa, part del cos de diferents vasos. –1 fragment de moleta en pedra sorrenca. –nombrosos ossos i fragments, sobretot humans però també d'animals. –4 fragments de ceràmica comuna a torn, ibèrica i 1 fragment de sigil·lata.*

Per la nostra banda, i provinents de les sales interiors, vam poder recollir 11 fragments de ceràmica a mà, 4 dels quals vores, 6 fragments de ceràmica a torn i un conjunt de fragments d'ossos, fauna. Podem concloure doncs que aquesta cova va ser utilitzada durant el Neolític avançat, si més no, com a necròpolis i com a refugi o lloc d'hàbitat, i de manera més esporàdica en etapes posteriors. És, doncs el jaciment que, juntament amb la Cova Santa, més clarament testimonia, ara per ara, la presència humana anterior a l'Edat del Bronze, a la Font de la Figuera.

La Coveta del Frare, és una altra cavitat, situada en les proximitats del poblat ibèric del Frare, on els aficionats locals van excavar a principis dels 70. A la col·lecció V. Biosca Cirujeda, vam poder veure l'any 1984, els següents materials: *–4 cranis i altres ossos humans. –2 ascles de sílex. –1 fragment del fons d'un vas en ceràmica a mà, llisa.* Es tracta per tant d'una cavitat sepulcral prehistòrica que, per la indefinició d'aquests pocs materials, tant podria ser del Bronze, sobretot si tenim en compte la proximitat de diversos assentaments al llevant i al ponent. Tanmateix a una recent visita de reconeixement, vam poder arrebregar superficialment una punta de

sageta en sílex, que ens remet més aviat a la segona meitat del III mil·lenni (fig. 3).

D'entre les nombroses, belles, aptes i àmplies balmes del territori fontí, la Cova del Regaixó és una de les poques que té sedimentació (fig. 4). En la seua superfície hem pogut recollir escassos materials, alguna ascleta de sílex i de ceràmica a mà, –indicis de la probable fertilitat de la sedimentació, més que altra cosa–, i que tant podria pertànyer a l'Edat del Bronze –cal notar la proximitat d'un assentament d'aquesta època, a 400 m barranc avall– com també a moments immediats anteriors, tenint en compte que és un paratge propici, en tenir un dels pocs naixements d'aigües de tota la zona.

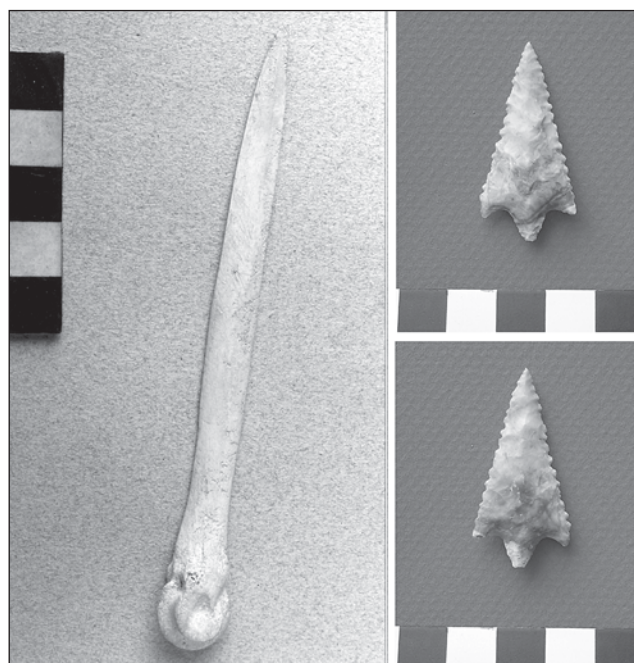

Figura 3. Punxo d'os de la Balconada i punta de sageta de la Coveta del Frare.

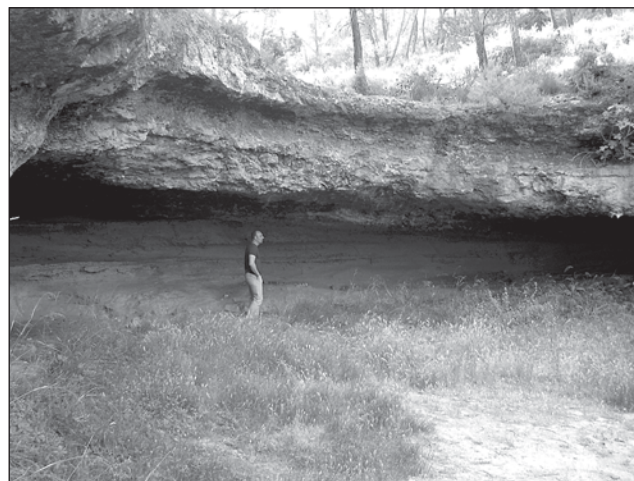

Figura 4. Vista de la Cova del Regaixó.

La Cova Avellanera; d'aquesta cova, que no hem sabut localitzar, tot i que segons Pla es trobava per l'Alt de les Moles –o Moles de la Cova Negra–, es cita com a punt d'aparició de ceràmiques campaniformes, i/o de l'Edat del Bronze (Pla, 1972). De la Cova de la Solana del Capurutxo, damunt del Teular Vell, tot i alguna referència oral com a possible lloc d'aparició de ceràmica a mà, no tenim materials de cronologia prehistòrica.

Comptat i debatut, aquestes coves-necròpolis i fins i tot d'habitació, significativament en la Cova Santa, i menys segur en la Cova Sangomengo, ens testimonien més que suficientment un poblament precedent a l'Edat del Bronze que, tanmateix, no té fins ara a penes expressió en jaciments a l'aire lliure. Si a les nostres recerques no havíem trobat res de bo⁷, les recents prospeccions ben sistemàtiques i especialitzades (Molina i McClure, 2004) tampoc no han tret gran cosa a relluir⁸, i de moment no coneguem res semblant a l'abundant poblament, sobretot conegut pels amplis camps de sitges de les comarques properes, com la Vall d'Albaida, el Comtat i l'Alcoià –ara també la Safor–, o el Vinalopó, etc. Serà potser casual, però als centenars de talls que hem pogut observar, al llarg de molt de temps, tant talls vells com de més recent obertura, no hem pogut constatar mai la presència ni d'una sola sitja –llevat d'una, recentment excavada, de cronologia ibèrica (fig. 5).

Per tant, tot i haver un relativament destacat poblament anterior, si més no amb la seqüència cardial i sobretot campaniforme, segons sembla no està molt estès ni generalitzat. Encara que no d'una manera tan sobtada com per exemple als veïns Alforins (Ribera i Pascual, 1997), la imatge que puguem obtenir amb les dades d'avui és que el poblament en l'Edat del Bronze vindrà a irrompre amb força, estenent-se ara per arreu del territori.

Figura 5. Aixoleta de les Costeres.

ELS JACIMENTS DE L'EDAT DEL BRONZE DE LA FONT DE LA FIGUERA

1. Les Cabeçoles

Les Cabeçoles és una partida del terme de la Font que rep el nom per l'existència en ella de tres eminències rocoses, cabecets o cabeçoles, orientades de llevant a ponent, i situades entre el barranc del Mosso i el barranc de Vallmelós, en el límit septentrional de l'àmplia planura del Bovallar (fig. 6).

L'assentament ocupava la part alta i més meridional de la cabeçola més occidental, de forma subtruncocònica i d'uns 30 m de desnivell.

Des del segle XVIII es tenen notícies de troballes i desfetes en el propi jaciment i de la destrucció progressiva de la part meridional del tossal on s'ubicava el jaciment.

El nou traçat del camí real, cap a mitjans del XVIII, en la immediatesa de l'assentament, marcaria el seu destí. Segons diu Cavanilles, al construir el camí va aparèixer un minat, als seus peus que va cridar l'atenció d'alguns buscadors de tresors, els quals no sols van buidar de terres la galeria uns 50 m, sense trobar res del que buscaven, sinó que també van pujar dalt i van fer excavacions. Allí van trobar, segons Cavanilles, restes d'un forn, fragments de cresols i *unas como coberteras planas con varios agujeros*, a més de pedres dures i polidors (Cavanilles, 1795: 235).

Aproximadament un segle després, cap a 1859, es construeix la via del tren, tram de Xàtiva a La Encina, i altre cop afectarà al tossal al fer-la passar pel seu costat sud. Seria en aquesta ocasió que es desmuntaria una bona part del propi penyal. Amb posterioritat, molt probablement s'ampliarien aquests desmunts, per successives necessitats de millora del traçat, i en alguns moments més recents es van fer altres modificacions, algunes vinculades a la instal·lació d'una línia de postes paral·lela a la via, i les definitives, segons sembla, al fer un camí amb excavadora, fins al mateix cim, i la subsegüent "neteja" de la part

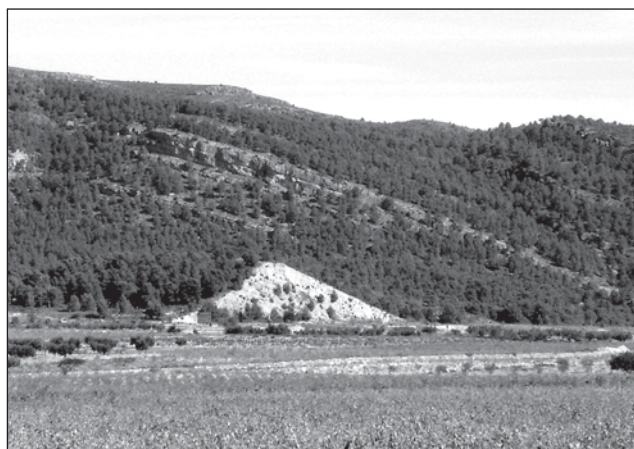

Figura 6. Vista de les Cabeçoles.

no rocosa del mateix, per motius de seguretat, suposem, per a que no caiguera res a la via.

Amb totes aquestes transformacions calculem que no sols es va fer desaparèixer aproximadament la meitat de l'espai que ocuparia l'assentament –almenys uns 2000 m²–, sinó que en la meitat subsistent –uns 1200 m²–, també han desaparegut la major part del nivells arqueològics.

No obstant això, encara resta algun sector del cim, amb bona potència sedimentària –més d'1 m–, i també en el vessant de llevant. En quant a restes estructurals, a la part oest del cim hi ha un muret de pedres, de direcció N-S, però podria ser modern, i més al sud, indicis d'altres de direcció E-W. A la part centre oriental hi ha encara restes *in situ*, en forma d'un amàs rogenc que interpretem com part d'un possible forn de fosa.

Assentament en molt bona posició geoestratègica, amb molt ampli domini visual, a la mateixa vora de terres aprofitables per a l'explotació agropecuària, amb desnivell escàs però suficient per a un domini defensiu, i al cap de diversos eixos naturals de comunicació. Podria ser un dels tres assentaments que articularien el poblament de la zona en l'Edat del Bronze, juntament amb el Fossino i les Canyadetes.

Coordenades: 38°, 50', 18"/ 0°, 51', 49". Altura: 493 m. UTM: H30; X: 685361; Y: 4301024.

Registre material: Conjunts núm.: 85.140; 96.34; 201.72.

Figura 7. L'Altet de Palau, o del Barranc del Mosso, en primer terme.

Material ceràmic: Total fragments: 169, amb 155 atípics. -Llavis: 9 arrodonits; 2 plans; 1 bisellat arrodonit. -Vores: 4 rectes-reentrants; 5 exvasades. -Elements de pressió: 2 mamellons; 1 llengüeta; 2 anses de cinta. Tipus ceràmics: -Bol hemisfèric llavi diferenciat. Classe B, grup 6 tipus III. -Bol hemisfèric. Classe B, grup 6 tipus I. -Vas amb petit coll i vora exvasada. Classe C, grup 12 tipus b.

(Obs.: -2 fgs. ceràmica ibèrica a torn).

Material lític: Sílex: 1 dent de falç sobre ascla, amb 3 osques. -Restes de talla: Ascles: 24. -10 fgs. de pedra sorrenca i altres diverses indeterminades, majorment rogenques, algunes semblen contenir mineral de ferro(?). -2 fgs. de nòduls de pedra gris. -1 fg. de quarsita. -1 fg. de molí o símil, amb part activa completament plana.

Diversos: -10 fgs. de fang cuit o recuitg, alguns rubefactes; amb empremtes diverses, vegetals, etc., algunes de secció quadrangular, segurament d'algun forn (de fosa?). -3 fgs. d'os indet.

Materials referenciats en bibliografia: Cavanilles: -restes d'un forn, fragments de cresols i *unas como coberteras planas con varios agujeros*, a més 7 pedres dures i 7 polidors.

Bibliografia: Cavanilles, A.J. (1795). Madoz, (1850). Ros Biosca, J.M. (1921). Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

2. L' Altet de Palau (o del Barranc del Mosso)

En el marge dret o occidental del barranc del Mosso (fig. 7), a uns 20 m sobre el seu llit; lloc on aquest barranc fa un meandre que envolta bona part de l'alteró. Es tracta d'una moleta calcària quasi circular, d'orientació NE a SW, amb cingleretes verticals d'uns 5 o 6 m d'altura. La plataforma superior està lleument basculada cap a llevant, ascendint cap a ponent, on augmenta la potència sedimentària i on una breu elevació dona pas a un ampli fossat artificial, segurament ampliació moderna d'una depressió natural preexistent, que es va abancarlar d'oliveres. L'assentament segueix cap al ponent on, salvat el fossat, hi ha una altra elevació, en forma de caramull, que assoleix la cota més alta del jaciment. Una altra depressió o fossat separa l'assentament de la resta del coll.

Ocupa una extensió pròxima als 2000 m², (uns 1000 m el reducte oriental i altres tants entre l'alteró de ponent i els seus voltants); amb una potència sedimentària variable, però que pot sobrepassar el metre en alguns sectors. Tanmateix l'entorn en general està molt alterat, per les abundants modificacions per a fer bancals d'olivera, fetes segurament entre finals del XIX i principis del XX. No s'aprecien restes estructurals definides, solament algun fragmentet de mur o parat sembla estar en discordança amb les calçades modernes; però potser en queden soterrades, al davall de les dues elevacions i en tota la moleta oriental.

La seua ubicació no li permet un gran domini visual llevat de l'entorn més immediat, i un sector central de la vall, al seu sud. A banda de l'Alt del Barranc de Massanofe, potser també podria tenir connexió visual propera amb

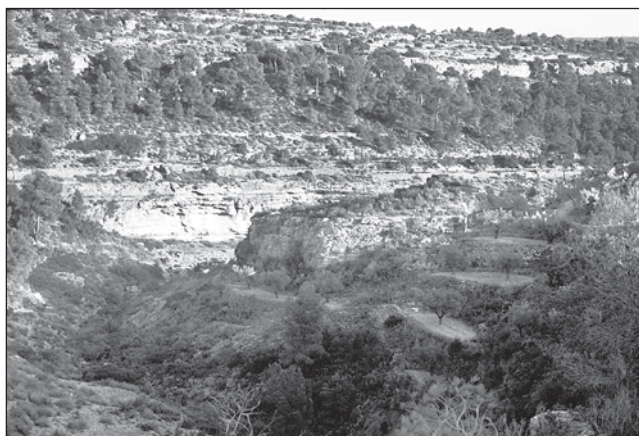

Figura 8. Vista de l'Altet de Palau.

Figura 9. El Caragol, o l'Altet Redonet.

les Cabeçoles. De forma més llunyana podria connectar amb el Fossino i els del Serrat de Cal Llop. Immediata al llevant, però a l'altre costat del barranc, hi ha una gran balma, sense sedimentació, on es va arreplegar alguna ascla de sílex (fig. 8).

Coordenades: 38°, 50', 54"/ 0°, 52', 26". Altura: 550 m. UTM: H30; X: 684485; Y: 4302157.

Registre material: Conjunts: 85.70; 95.97.

Material ceràmic: Total fragments ceràmics: 24, amb 19 atípics. -Llavis: 2 arrodonits. -Vores: 1 recta/reentrant. -Elements de prensió: 1 mamelló. -Tipus: Contenidor troncocònic. Classe C, grup 14 tipus I.

Material lític: Sílex: 2 dents de falç sobre ascla, amb 4 osques. 1 possible dent de falç sobre ascla. -Restes de talla: nuclis: 3. Ascles: 17. Quarsita: 1 nòdul. 1 fg. rectangular de pedra sorrenca. Molins: 2 fgs. part passiva. 4 fgs. part activa o indet.

Diversos: 1 petxina, i 1 fg. d'os: 15 fgs. indeterminats; 2 fgs. dentició herbívors.

Altres referències: De Molina i McClure (2004): 1 vora. 4 dents de falç sobre ascla (de les immediacions del poblat).

De García Borja, De Pedro Michó i Sánchez Molina (2005): Conjunt de peces de bronze⁹.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004). Molina i McClure (2004).

3. El Caragol (o l'Altet Redonet)

Es tracta d'un destacat promontori, de planta circular i secció perfectament troncocònica, situat entre el barranc del Mosso i el barranc de Revert. Avui es presenta escalonat, a causa dels aterrossaments per a posar-lo en conreu, amb una curiosa planta en espiral. Aquests condicionaments de l'espai, –segurament rompudes de cap a finals del segle XIX o principis del XX–, comportaren la desfeta de gran part de l'assentament, desmuntant-se els nivells superiors, afectant sovint fins i tot la pròpia roca, així com fent-se grans calçades de pedra per a suportar les terres (fig. 9).

Ocupa una extensió d'uns 2.000 m². No es distingeixen restes estructurals originàries, tot i que en pugen quedar parcialment en alguns sectors. Al cim hi ha un gran clot que demostra que hi ha certa potència sedimentària, més d'1 m. A les calçades modernes es troben incrustats innumerable fragments de molins barquiformes, extraordinàriament abundants a d'aquest jaciment. Prop del cim, al costat de ponent, eren visibles –l'any 1996–, entre unes furgades, nombroses restes de fang recuit i rubefacte, sens dubte pertanyents a un forn, probablement de fosa.

El desnivell sobre les terres immediates és de poc més de 30 m. La visibilitat és alta sobre l'espai immediat, i té suficients connexions visuals amb altres jaciments, 4 properes i almenys 5 llunyanes.

Pròxima al nord-est, a l'altre costat del barranc, hi ha una gran balma, dita la Cova de la Saurina, molt apta, però sense sedimentació.

Coordenades: 38°, 51', 20"/ 0°, 52', 54". Altura: 680 m. UTM: H30; X: 683840; Y: 4302969.

Registre material: Conjunts núm.: 85.75; 96.03; 205.54 (V. Llin/J. Gandia).

Material ceràmic: Total fragments: 51, amb 44 atípics. -Llavis: 5 arrodonits; 1 pla. -Vores: 1 recta-reentrant; 1 exvasada. -Elements de prensió: 1 mamelló, 1 botó; 1 inici de base plana. Tipus ceràmics: -Petit bol Classe D. Grup 18. -Bol hemisfèric. Classe B, grup 6, tipus I.

Material lític: Sílex: 1 dent de falç, amb 4 osques. -Restes de talla: nuclis: 5. Ascles: 25. -3 fgs. de pedra sorrenca roja.

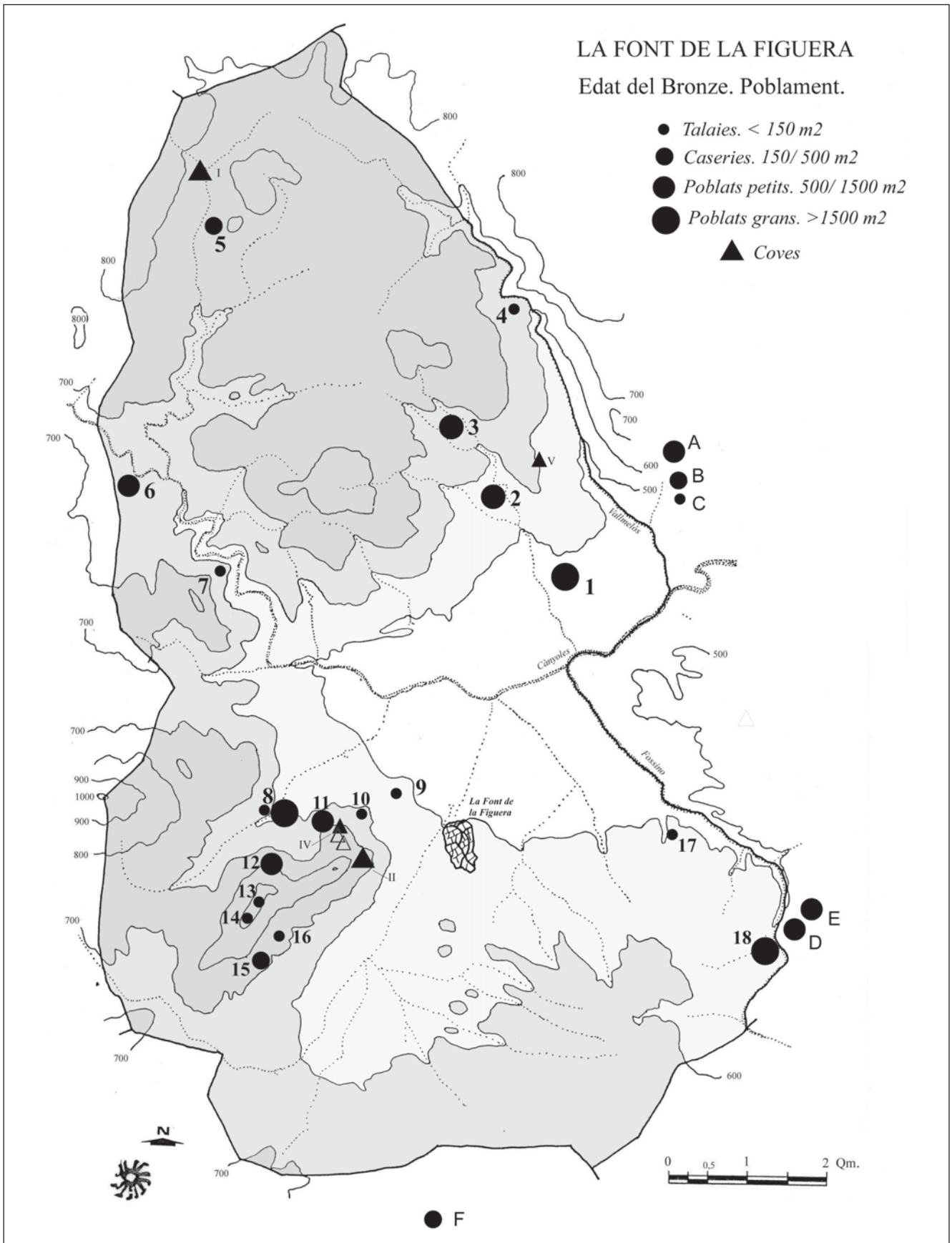
Diversos: -8 fgs. de fang cuit o recuit, alguns rubefactes; amb empremtes diverses, algunes cilíndriques, probablement d'algun forn de fosa. -1 fg. d'os.

Altres referències: Col·lecció V. Biosca Cirujeda: 8 fgs. de molí, 1 nòdul de sílex, 1 contrapés de fang cuit, circular, de 4 forats.

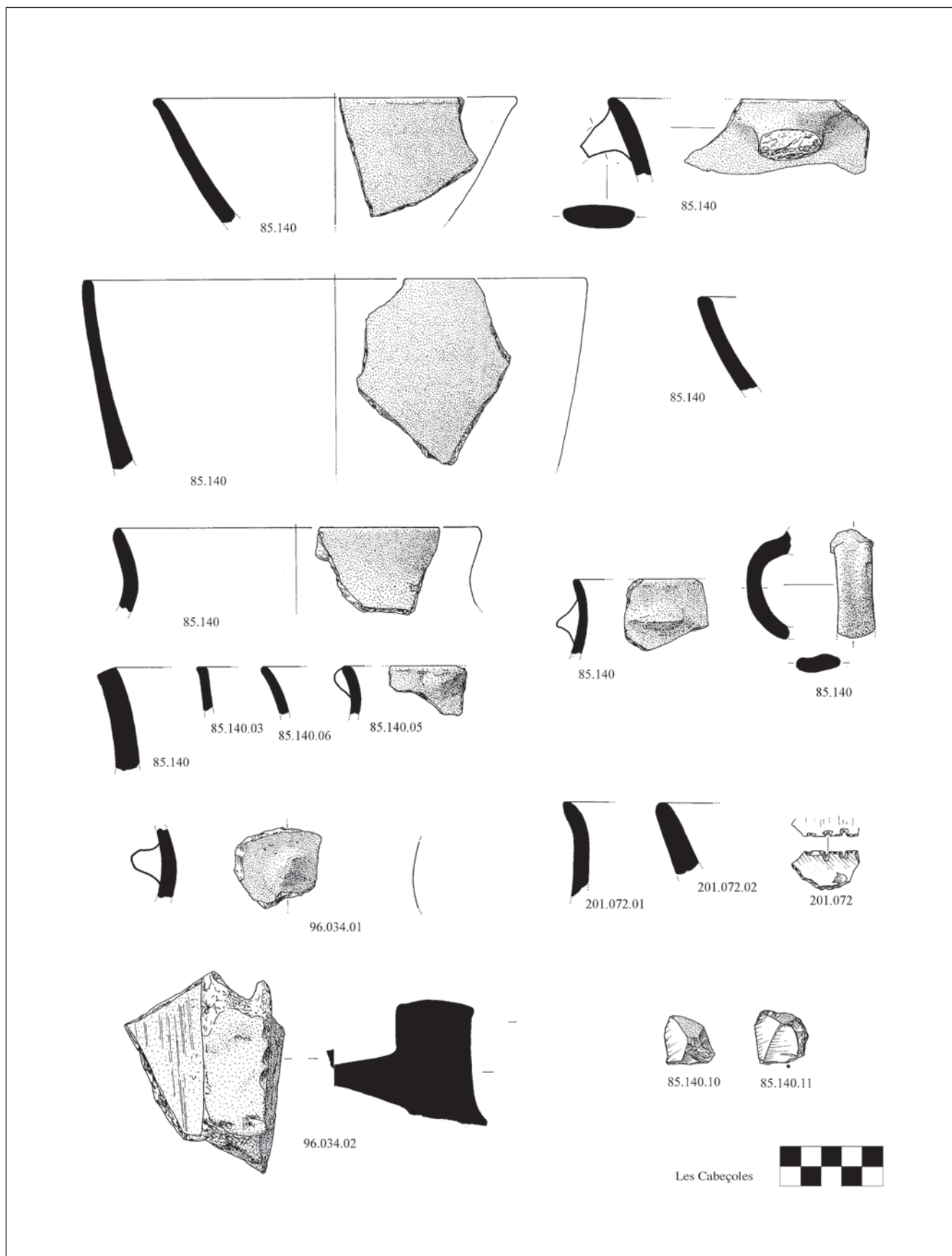
De Molina i McClure (2004): 2 vores. De les immediacions del poblat: 2 dents de falç, 1 fulla i una ascla.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004). Molina i McClure (2004).

Làmina I. Plànol general del poblament de l'Edat del Bronze a la Font de la Figuera.

Làmina II. Materials de les Cabeçoles.

4. Vallmelós 1

En el marge dret, al ponent, del barranc de Vallmelós (fig. 10). En una prominència rocosa amb grans cingles verticals al nord-est, sobre el mateix barranc, el pas del qual es controla perfectament des d'aquest punt d'aguait.

Es tracta d'un petit amuntegament irregular de pedres i terra. No s'aprecien restes estructurals a simple vista, la potència sedimentària és escassa, al voltant de 0,5 m, i la superfície ocupada deu estar al voltant dels 100 m² (uns 12 m N-S per uns 8 m E-W). El material superficial és extremadament escàs. No connecta amb cap assentament conegut, excepte a llarga distància amb el del barranc de Masanofe.

Coordenades: 38°, 51', 57"/ 0°, 52', 14". Altura: 680 m. UTM: H30; X: 680574 Y: 4304147.

Registre material: Conjunt núm.: 96.36.

Material ceràmic: Total fragments: 8, amb 7 atípics. -Llavis: 1 arrodonit. -Elements de prensió: 1 mamelló.

Material lític: Sílex: -Restes de talla: nuclis: 4. Ascles: 2. -4 fgs. de pedra sorrenca roja, part d'un molí o símil.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

5. L'Alt del Regaixó

En el marge esquerre o de llevant del Barranc del Regaixó (fig. 11); ocupant un estrep de forma cònica, a mig vessant i a uns 50 m sobre el fons del barranc. Conforma un amuntegament artificial allargassat, amb alguna alineació de pedres, algunes prou grans, tant en direcció N-S, com E-W, en la part cimera. Amb una potència sedimentària de més d'un m, ocupa una extensió d'uns 50 m², el seu nucli, estenent-se fins a un total d'uns 240 m² (uns 10/12 m N-S, per uns 20 m E-W).

En la part alta, a banda de les restes estructurals assenyalades, hi abunden els fragments de fang cuit, o recuit, probables restes d'algun forn (de fosa?).

La conservació d'aquest jaciment sembla prou regular, no havent estat afectat per transformacions antròpiques de consideració. En les seues proximitats es troba la font del

Regaixó, una de les poques deus constants de tota la zona. No té connexió visual amb cap altre assentament conegut.

Coordenades: 38°, 52', 41"/ 0°, 55', 04". Altura: 770 m. UTM: H30; X: 680574; Y: 4305416.

Registre material: Conjunts núm.: 85.139.

Material ceràmic: Total fragments: 17, amb 15 atípics. -Llavis: 1 arrodonit; 1 engrossit doble. -Vores: 1 recta-reentrant; 1 exvasada. Tipus ceràmics: -Vas amb coll. Classe C, grup Ib.

Material lític: Sílex: -Restes de talla: nuclis: 1. Ascles: 12.

-1 fg. de molí, part passiva, en pedra sorrenca; 1 fg. de pedra rogenga indet.

Diversos: -7 fgs. i 17 fragtets. de fang cuit o recuit, alguns rubefactes; amb empremtes diverses, probablement d'algun forn de fosa.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

6. L'Alt de la Fundició

El més occidental d'una sèrie de tres cabecets alineats d'est a oest, al costat de la rambla del Cànyoles, al seu sud, marge dret (fig. 12). És un cabecet o monticle terrer, amb alguns afloraments de roca, de forma troncocònica, que sobresurt a penes uns 20/30 m de les terres circumdants, el que no li lleva que abaste un gran domini visual dels territoris immediats; tanmateix no connecta visualment amb cap altre assentament conegut.

El jaciment ocuparia la petita plataforma superior i bona part dels vessants. A simple vista no es veu senyal d'estructures, llevat del que semblen les bases d'un mur de pedra d'uns 5 m de llarg, alineat E-W en el costat nord de la plataforma superior. La potència sedimentària deu estar entre 0,5 i 1 m, sobretot en la part alta i en el vessant septentrional, de pendent més acusat però més coberta de vegetació, estant la resta més erosionada. La superfície que ocuparia no és massa gran, uns 600 m², 100 dels quals la plataforma superior. Tanmateix al sud i al ponent hi ha bancals, i entre ells i el nucli del jaciment hi ha un sector

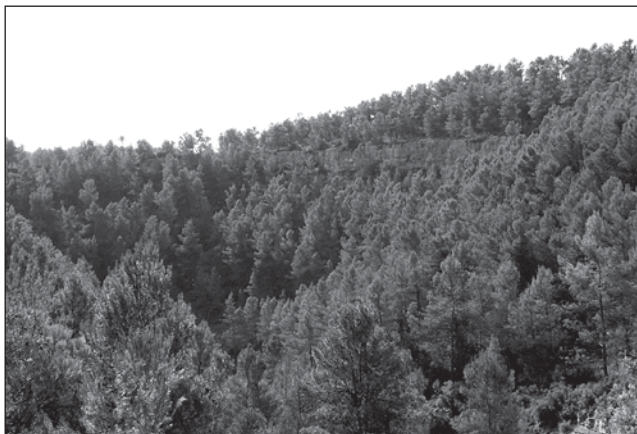

Figura 10. Ubicació de Vallmelós 1.

Figura 11. L'Alt del Regaixó.

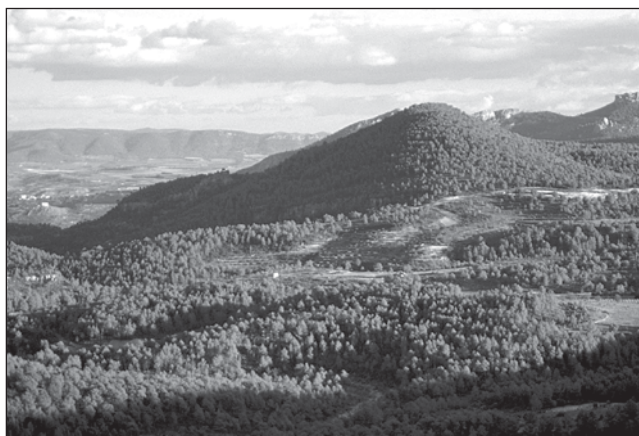

Figura 12. L'Alt de la Fundició, en primer terme, amb el destacat Alt del Cofranet al darrere.

Figura 13. El Cofranet 1.

que es va intentar abancalar, pel que les transformacions podrien haver afectat l'extensió del poblat, que aleshores comprendria una major superfície.

Per tot arreu hi ha fragments de fang cuit o recuit, restes d'enlluïts de sostres o paredats o bé evidències d'un probable lloc de fosa. Després de localitzar-lo, rellegint a Ros (1921), vam veure clar que aquest assentament, que està en la partida dels Escrivans, és el que la tradició local anomena Alt de la Fundició, obeint açò al descobriment –i les destrosses subsegüents– d'algun forn de fosa, que es farien al rompre els terrenys immediats per posar-los en conreu, cap a finals del segle XIX.

Coordenades: 38°, 50', 53"/ 0°, 55', 43". Altura: 660 m; UTM: H30; X: 679762; Y: 4301976.

Registre material: Conjunts núm.: 85.138.

Material ceràmic: a mà: Total fragments: 20, amb 13 atípics. -Llavis: 4 arredonits; 1 engrossit extern; 1 engrossit intern. -Vores: 2 rectes-reentrants. -Elements de pressió: 1 ansa cinta. -Bases: 2 planes. Tipus ceràmics: -Bol amb la vora diferenciada, amb perfil en S. Grup 9 tipus III.

Material lític: Sílex: -Restes de talla: ascles: 13, una amb osca; desbriets: 7.

-Fragments quarsita: 4, i 1 gran nòdul. -1 fg. de molí, en pedra sorrenca. -5 fgs. pedra sorrenca indet. -6 fgs. de diversos minerals de ferro o símil.

Diversos: -18 fgs. de fang cuit o recuit, alguns rubefactes; amb empremtes diverses, probablement d'algun forn (de fosa?).

Material ceràmic: a torn: total fragments: 26, 1 vora motllurada, indet. i 18 fgs. indet. (ibèric o andalusí). 1 fg. vidrat melat, olla postmedieval, i 6 fgs. ceràmica groga –tipus botijó d'Agost–, contemporània.

Bibliografia: Ros Biosca, J.M. (1921); Simón, J.L. (1987)¹⁰ - Ribera, A. (1996); García Borja, P. (2004).

7. El Cofranet - 1

En el marge dret del barranc de les Clotxes (o rambla del Cànyoles), vessant septentrional del Cofranet (fig. 13). S'ubica en un alteró rocós, al bell mig d'un gran meandre

del barranc. En la part culminant forma una plataforma menuda, lleument basculada cap al nord, delimitada per una cinglereta i acusat desnivell cap al sud, on es troba el coll pel que s'uneix a la resta de la serra. Dalt d'aquesta plataforma és on es troben les escarides restes d'aquesta petita estació. No es veuen restes estructurals, llevat d'una única alineació de pedres, possible base de mur, d'uns 5 m de llarga, rectilínia o lleument arquejada, convexa, situada al llevant, i d'adreça NE-SW aproximadament.

Ocupa una extensió d'uns 80 m² (uns 7 m de nord-est a sud-oest, per uns 10/11 m de nord-est a sud-est). La potència sedimentària és molt escassa, 0,30 a 0,50 m com a molt. Molt apartat dels llocs aptes per als conreus, solament connecta visualment amb Santa Bàrbara, tot i que molt llunyana. Controla el pas pel barranc. Es tractaria sens dubte d'un lloc d'aguait, vigilància o control del pas, d'ús molt limitat.

Coordenades: 38°, 50', 18"/ 0°, 54', 57". Altura: 650 m. UTM: H30; X: 680946; Y: 4300978.

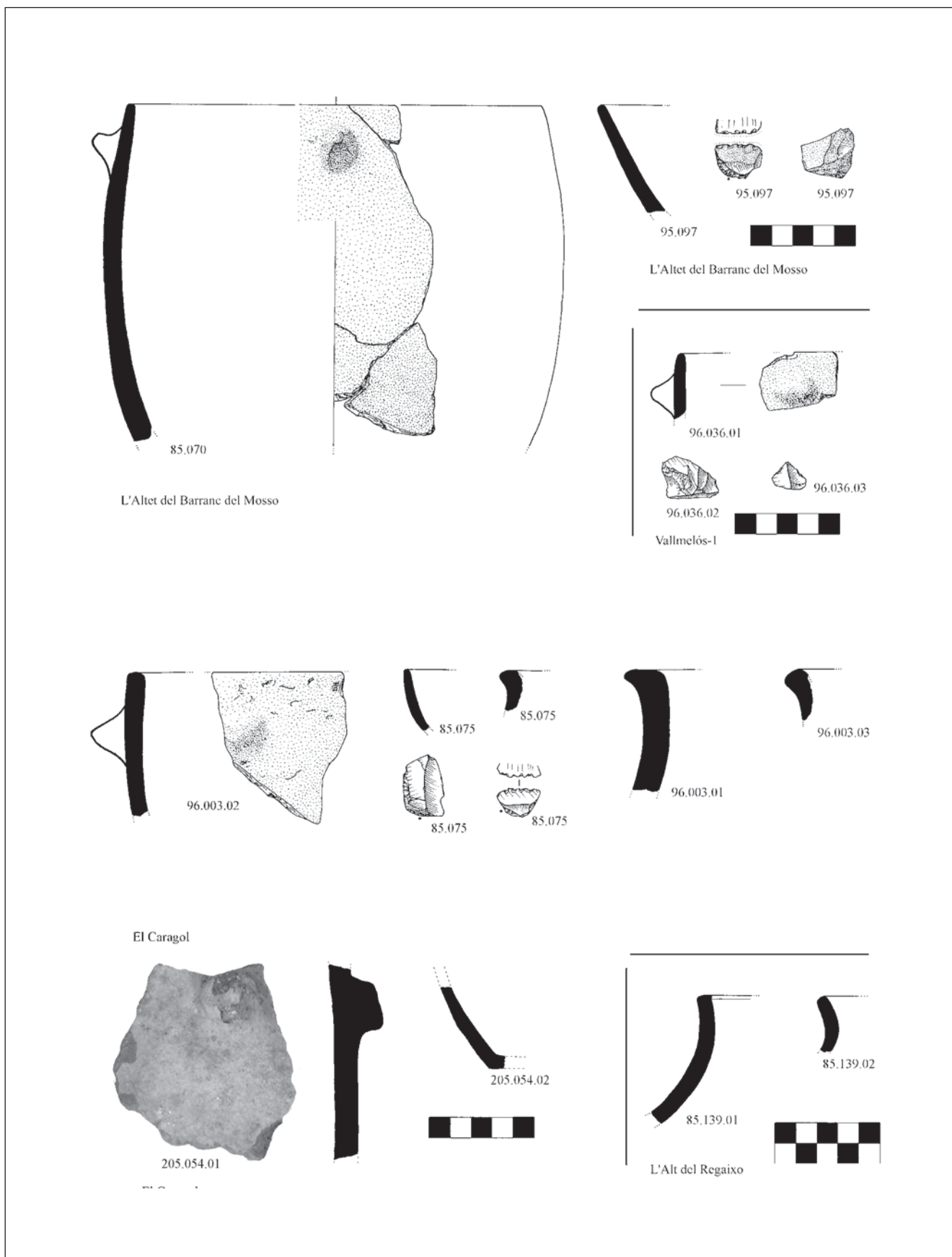
Registre material: Conjunt núm.: 85.78.

Material ceràmic: Total fragments: 14; 13 atípics i 1 vora exvasada, 1 llavi arrodonit.

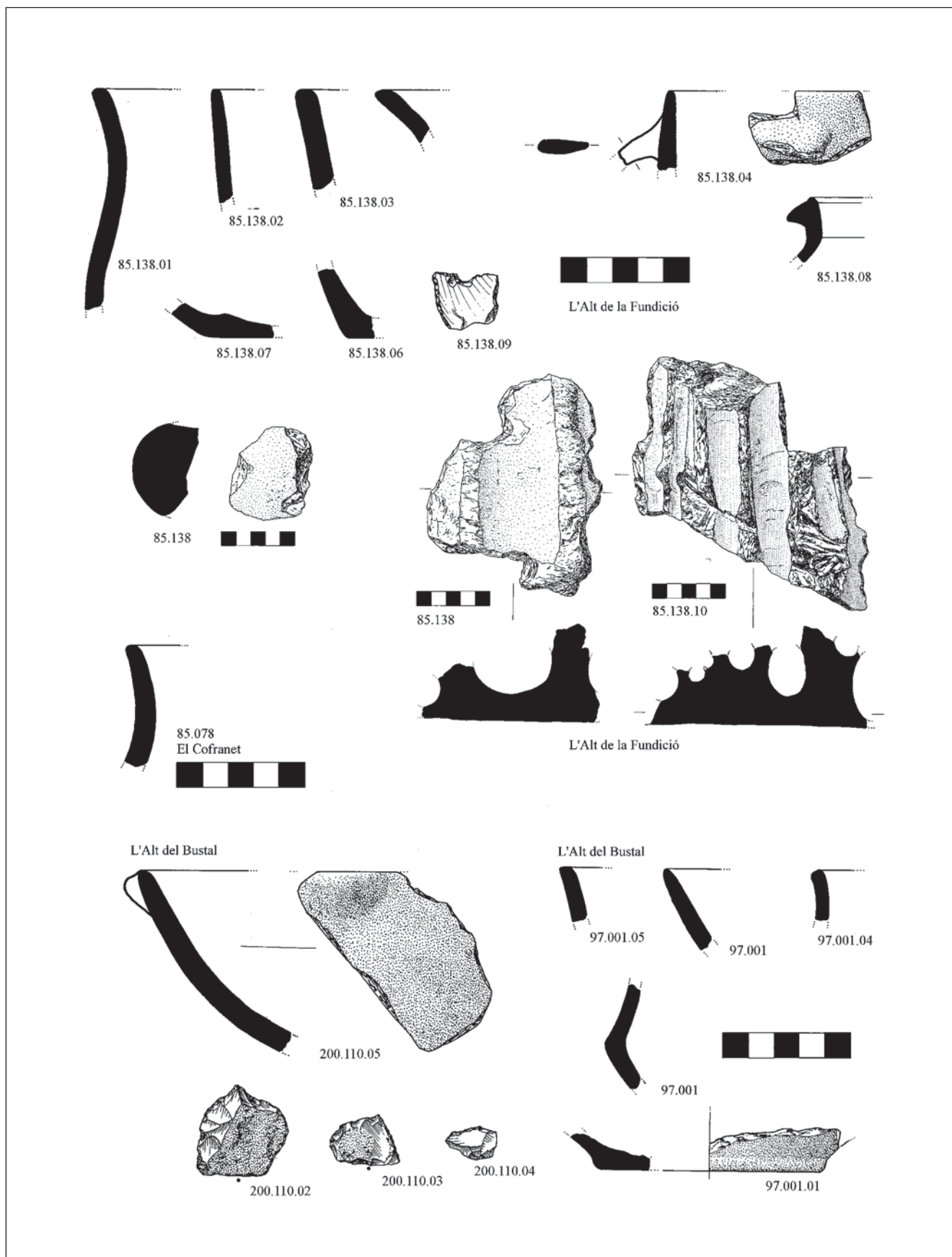
Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

8. Les Canyadetes (El Corral de les Canyadetes o l'Escaleta dels Moros)

En el marge dret del barranc del Puig, en un punt on el barranc canvia de direcció i s'enfonsa (fig. 14). Ocuparia pràcticament tot el vessant oriental i part de la septentrional d'un ampli crestall rocós, amb cingleres per tot el costat sud i el ponent. Amb la superfície en fort pendent descendent cap al llevant, la roca es troba a poca profunditat, aflorant nua en tota la part alta, degut en gran part a l'erosió natural. L'extensió que ocuparia s'aproxima als 3.000 m² (uns 80 m de NE a SW, per uns 50 m de NW a SE com a màxim), amb molt escassa potència –màxim 0,5 m– en els pocs espais on es conserva. A penes s'observen restes estructurals, amb alguns breus fragments de bases de

Làmina III. Materials de l'Altet del Barranc del Mosso (o Altet de Palau), de Vallmelós – 1, del Caragol i de l'Alt del Regaixó.

Làmina IV. Materials de l'Alt de la Fundició, el Cofranet - I i l'Alt del Bustal.

murets, per a aterassar, així com alguns nivells de terres cendroses, amb nombrosos fragments de molins i altres pedres d'ús antròpic. En general està molt desfet per la pròpia erosió, per la construcció d'un corral i per la proximitat dels bancals, a dins dels quals es probable que arribara l'assentament. La banda NE està ocupada pel corral, que a part de desfer completament les restes en aquest espai i els seus voltants, va utilitzar les pedres del jaciment per a la seua construcció. A les parets del corral es veuen nom-

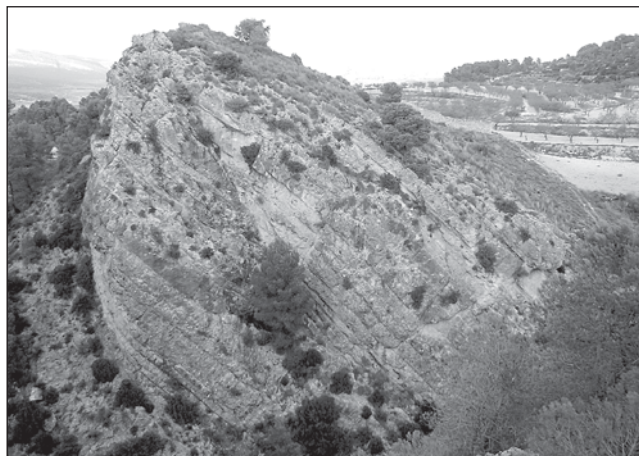

Figura 14. Vista de l'emplaçament de les Canyadetes, des del sud.

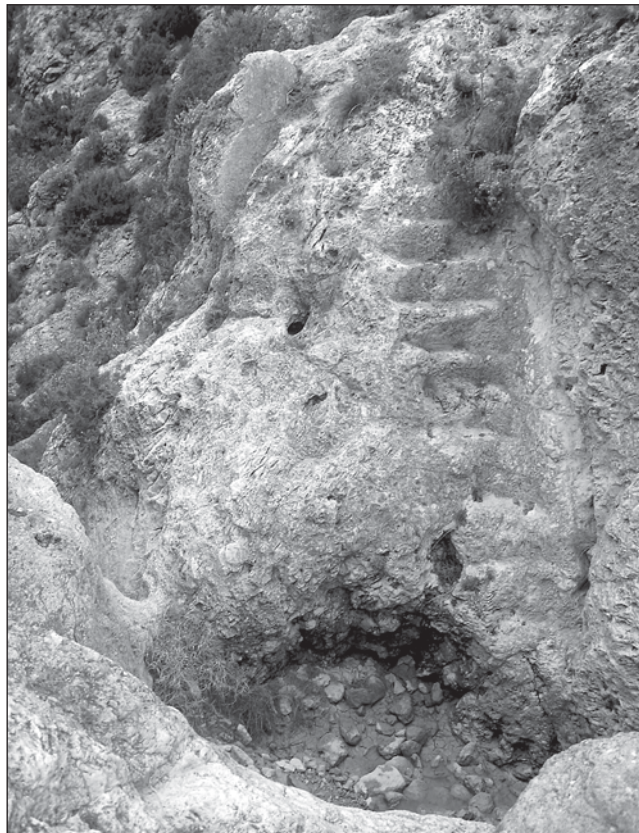

Figura 15. L'Escaleta dels Moros, accés tallat a la roca, a la cadolla o aljub natural.

brosos fragments de molins barquiformes, alguns molt grans.

Immediat al sud de l'assentament hi ha un gran cocó o cadolla natural, on s'embassa l'aigua de pluja i on hi ha una escaleta tallada en la roca, d'uns 10 graons en total, i de prop d'un m d'ampla, que sens dubte s'ha de relacionar amb l'assentament prehistòric, per la seua situació, ja que s'hi accediria des de la part alta-mitja del poblat, no tenint sentit en la configuració actual de l'espai (fig. 15). El seu topònim: *l'escaleta dels moros*, també ve a adduir la seua antiguitat¹¹. En l'alteró immediat al sud, a l'altre costat del barranc, hi ha les bases d'una única estructura quadrangular, d'uns 2,5 m de costat, amb grans blocs, i amb un escaletonet intermedi que sembla haver estat totalment buidada o excavada (?). Dels seus voltants procedeixen: 5 fragments de ceràmica a mà, 2 ascletes de sílex i una mà de molí en pedra sorrenca (Conjunt 205.80).

Connecta visualment amb dos jaciments pròxims: la Peña Sangomengo i el Picaio; així com, més llunyà amb la Peña Foradada Nord i, a llarga distància, amb les Cabeçoles i els de la Peña Roja.

Coordenades: 38°, 48', 40"/ 0°, 54', 19". Altura: 610 m.; UTM: H30; X: 681880; Y: 4297992.

Registre material: Conjunts núm.: 85.65; 89.63; 91.04; 95.247; 96.124.

Material ceràmic: Total fragments: 259, amb 198 atípics. -Llavis: 32 arrodonits; 2 apuntats; 2 aplanats; 5 bisellats arrodonits; 2 bisellats en angle; 10 engrossits extern, 1 amb unguilacions; 1 engrossit intern; 2 engrossits doble. -Vores: 9 rectes-reentrants; 18 exvasades. -Elements de pressió: 8 mamellons; 3 anses anulars; 1 carena. Tipus ceràmics: -Plat/font amb llavi engrossit. Classe A, grup 5.2b. -Nombrosos bols hemisfèrics i bols globulars. Classe B, grup 6.1 i 6.2. -Nombrosos vasos de classe C. Alguns amb coll i vora exvasada. Classe C, grup 12.Ib i c. -Bol amb vora diferenciada. Classe B, grup 8.2.

Obs: 2 fgs. ceràmica ibèrica pintada. 1 ansa andalusina, 2 postmedieval.

Material lític: Sílex: 5 dents de falç sobre ascla. 1 truncament sobre ascla amb possibles senyes d'ús, 1 ascla amb retocs simples inversos -Restes de talla: nuclis: 3. Ascles: 55.

-1 fg. nòdul de quarsita; -2 nòduls pedra blanca; -1 nòdul pedra rogenca. -3 fgs. de pedra rogenca indet.; -3 fgs. de pedra sorrenca plana, rogenca; 8 fgs. pedres diverses indet.

-3 molins, part passiva, i 6 fgs. de molins.

Diversos: -1 fg. d'eina de bronze, possible punyal de reblons. -8 fgs. de fang cuit. -3 fgs. de petxina, *Cardium Edule*. - Diversos ossos i fragments, tant de fauna (dentició d'herbívors, porc, etc.), com alguns humans, costella, fèmur, ...

Altres referències: Col·lecció V. Biosca Cirujeda (inventari nostre de 1984): -1 fg. ceràmica a mà, llisa, part de la vora i cos, amb forta carena. -2 fgs. ceràmica a mà, llisa, part de la vora. -4 fgs. ceràmica a mà, llisa, part del

Figura 16. Santa Bàrbera, dominant el Bovalar.

Figura 17. Vista de l'Alt del Bustal.

cos. Sílex: 6 dents de falç; 1 fg. làmina; 5 nòduls; nombroses ascles. -5 percussors o nòduls de quarsita o altres. -1 fg. pedra verdosa indet. -1 pedra sorrenca allisadora plana. -2 fgs. de petxina marina. -1 mandíbula de cavall i altres fragments d'os. -9 fgs. ceràmica a torn, part del cos, decoració incisa pentinada, dos dels quals amb ansa, segurament medieval andalusina.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

9. Santa Bàrbera

En la part alta de l'estrep rocós més septentrional de la serra del Capurutxo o Mola de Torró (fig. 16). En molt bona posició, avançat sobre les terres planes que quasibé l'envolten, amb un desnivell entre 40 i 80 m. Tanmateix tota la part cimera va ser ocupada, a partir del segle XVII, per l'ermita de Santa Bàrbera, que destruiria les restes pre-existents¹². No hi ha restes estructurals i solament l'haver arreglat alguns escassos materials als voltants immediats, ens dona a entendre l'existència en aquest lloc d'una reduïda estacioneta de l'Edat del Bronze, probablement una talaia, que no sobrepassaria els 150 m² d'extensió.

Té un gran domini visual cap al ponent, nord i llevant.

Coordenades: 38°, 48', 51" - 0°, 53', 17". Altura: 572 m. UTM: H30; X: 683370; Y: 4298339.

Registre material: Conjunts núm.: 91.14; 94.04.

Material ceràmic: Total fragments: 15, tots atípics.

Material lític: Sílex: -Restes de talla: 4 ascles.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

10. L'Alt del Bustal (o del Túnel, o del Molí)

En un estrep rocós de la serra del Capurutxo o Mola de Torró (fig. 17). Aprofitant un crestell amb cinglera, al nord; la part SE conforma bàsicament una plataforma allargada, que en gran part està sustentada per una alineació de blocs grans, o base de mur, encara regularment conservada. La part extrema est deuria tancar amb un mur semblant, però major, pel desnivell, però no queda res, tot

sembla arrossegat i erosionat. L'extensió total que ocuparia estaria al voltant de 150 m² (uns 24 m de llarg, SW-NE, per uns 6 m d'ample), amb una potència en general escassa, però que pot arribar al metre en algun sector. Té un gran domini visual cap al ponent però sobretot al nord i llevant.

Coordenades: 38°, 48', 43" - 0°, 53', 35". Altura: 622 m. UTM: H30; X: 682920; Y: 4298061.

Registre material: Conjunts núm.: 85.67; 97.01; 200.110.

Material ceràmic: Total fragments: 33, amb 27 atípics. Llavís: 1 arrodonit; 1 aplanat; 1 bisellat arrodonit. -Elements de prensió: 1 mamelló. -Bases: 1 plana. 1 carena. Tipus ceràmics: -Vas amb coll. Classe C grup 12. -Plat/font perfil senzill (escudella); Classe A grup 1 o 2.

Material lític: Sílex: -6 ascles. -Molins: 1 fg. part passiva. -1 nòdul de quarsita. -1 nòdul pedra indet.

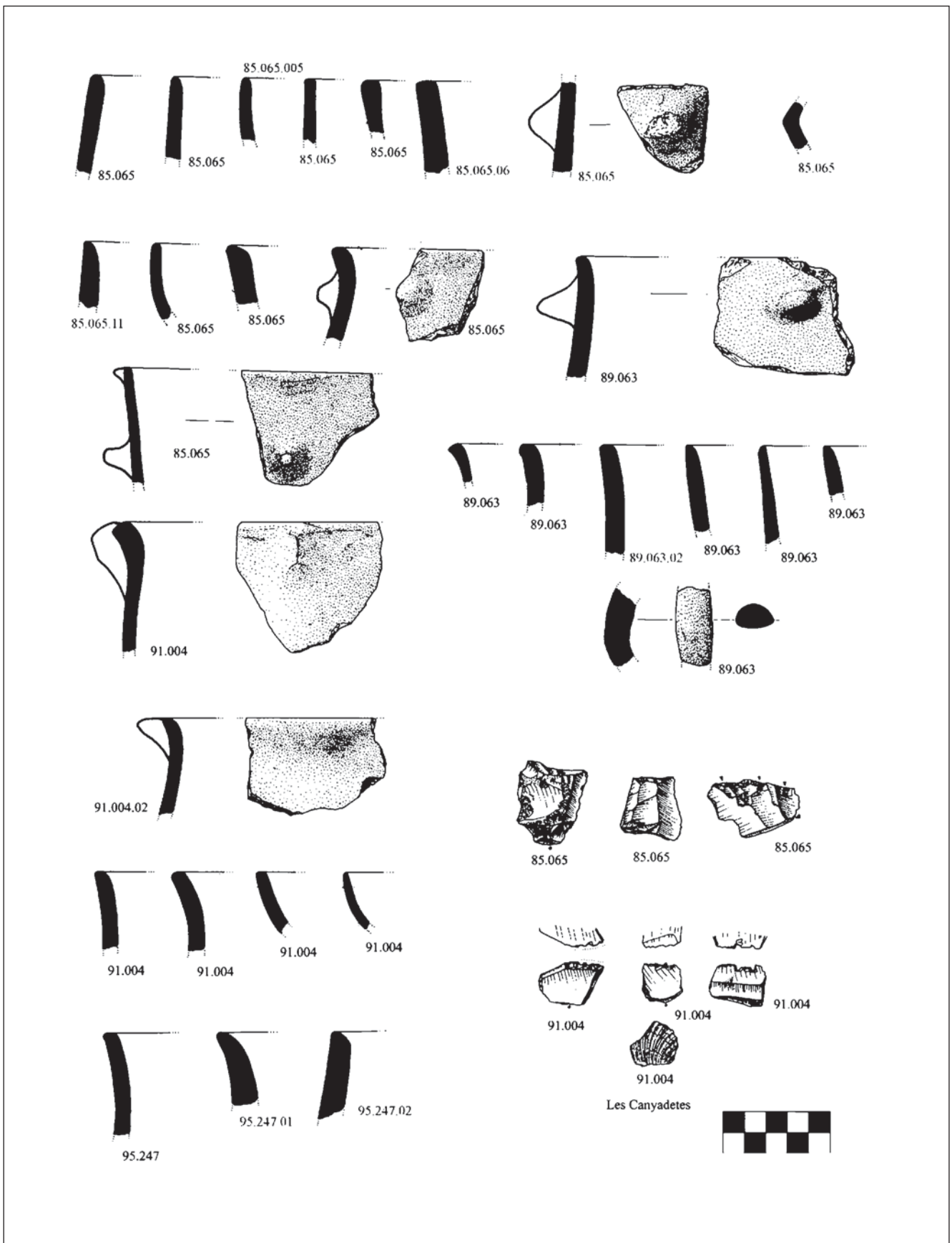
Altres referències: Col·lecció V. Biosca Cirujeda (inventari nostre de 1984): -1 fg. ceràmica a mà, llisa, part de la vora i cos, quasi mig vaset. -5 fgs. ceràmica a mà, llisa, part de la vora. -Diversos fgs. ceràmica a mà, llisa, part del cos, un d'ells amb un mamelló o llengüeta. Sílex: 5 ascles, alguna retocada; 1 gran nòdul, amb còrtex.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

11. La Peña Sangomengo¹³

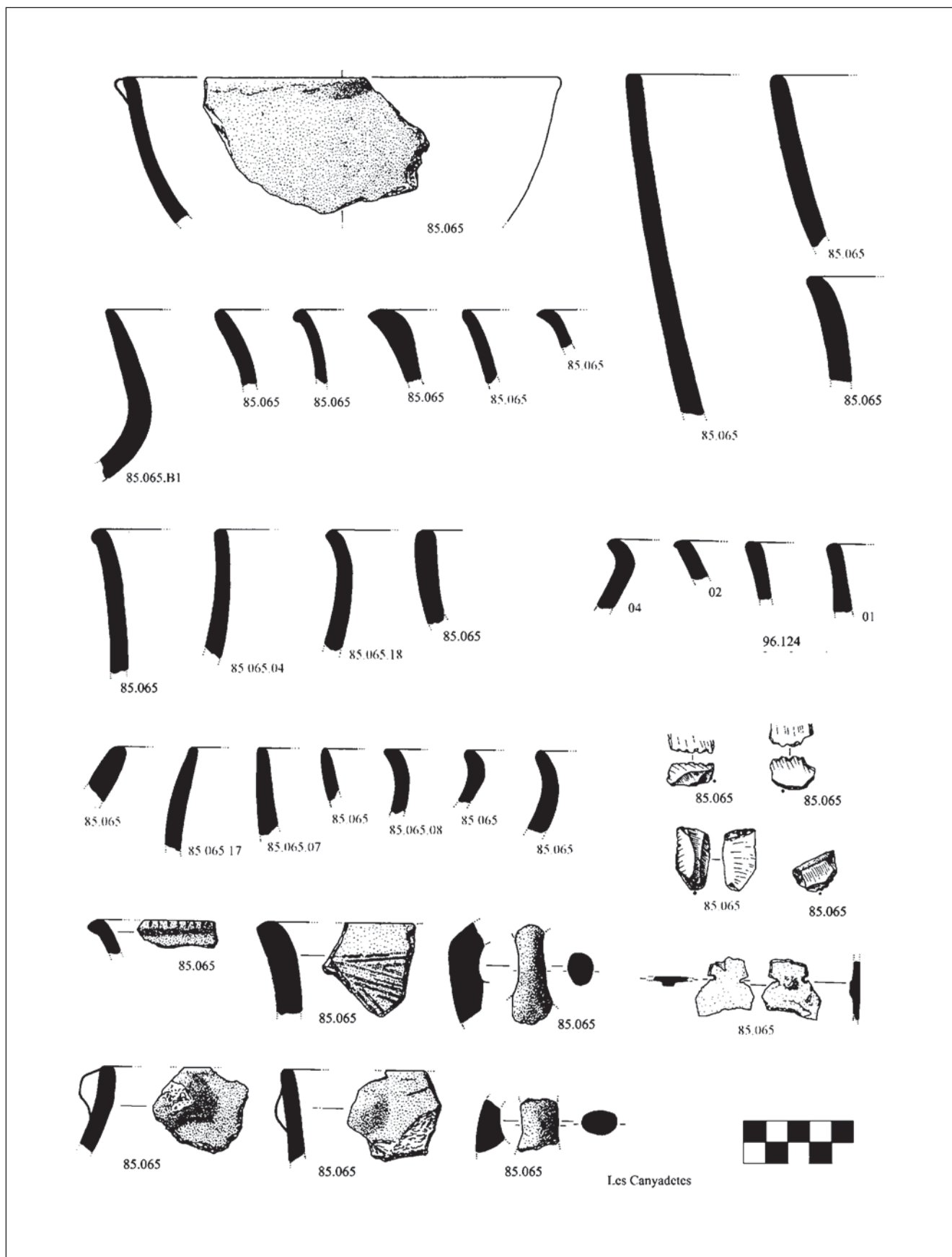
Penyal molt destacat, al ponent del Capurutxo, entre la Mola de Torró i les Canyadetes (fig. 18). De parets verticals per gairebé tots els costats excepte pel nord-est i est. L'assentament ocupa tot el vessant de llevant, des de la cimera fins al coll per on s'uneix a la resta de la serra. El fort pendent d'aquest espai es va condicionar mitjançant murets de pedra per a aterassar, dels que queden bastants restes fragmentàries, alguns fets amb blocs prou grans i amb més d'un metre d'alçada. El cimera és prou pla, però no conserva sedimentació. Al sud hi ha una gran i profunda escaleta, que sembla com si hagués estat tapada intencionalment amb grans blocs. La resta de l'espai deu con-

Làmina V. Materials de les Canyadetes.

Làmina VI. Materials de les Canyadetes.

servar més d'1 m de potència sedimentària en molts sectors. La seua extensió deu estar al voltant dels 600 m². Encara que no sembla haver-se abancalat modernament, sí que deu estar en part desmantellat, utilitzant-se les seues pedres per a construir els parats o calçades dels bancalets inferiors, immediats al coll.

Té una gran visibilitat, sobretot cap al nord-est, en estar tancant la vall del Cànyoles pel que, en dies clars, s'arriba a entreveure una gran part de la Costera. Té connexió amb

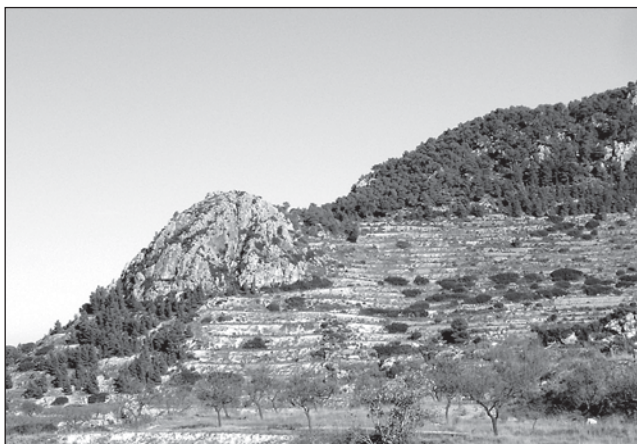

Figura 18. La Penya Sangomengo, des del sud.

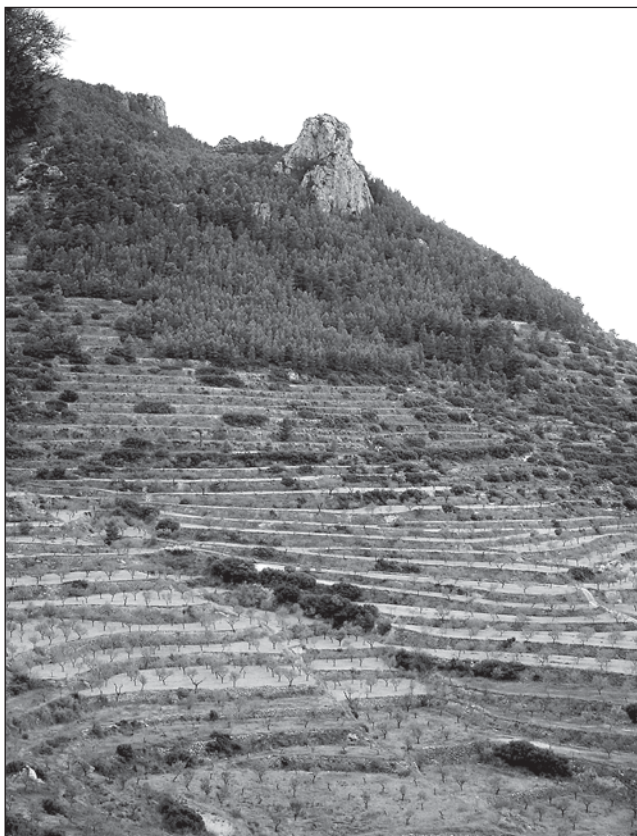

Figura 19. El Picaio, per damunt dels abancalaments.

la Penya Foradada Nord, el Picaio, Corral de Canyadetes, Santa Bàrbera i les Cabeçoles, si més no.

Coordenades: 38°, 48', 35" - 0°, 54', 01". Altura: 709 m. UTM: H30; X: 682362; Y: 4297868.

Registre material: Conjunts núm.: 85.69; 97.97.

Material ceràmic: Total fragments: 54, amb 48 atípics i 5 vores. - Llavis: 4 arrodonits; 1 apuntat. -Vores: 2 exvasada. -Elements de pressió: 1 mamelló. -Decoracions: 1 llavi decorat amb subungulacions (digitacions). Tipus ceràmics: -Plat/font- Escudella (perfil senzill). Classe A. -Gran vas amb coll i vora exvasada. Classe C, grup 12.Ib.

Material lític: Sílex: 3 dents de falç. -9 ascles. -Molins: 4 fgs. part passiva, 7 fgs. part activa o indet. -1 fg. de nòdul pedra indet.

Diversos: -10 fgs. de fang cuit o recuit, alguns amb empremtes diverses, restes d'enlluïts o d'algun probable forn.

Altres referències: Col·lecció V. Biosca Cirujeda (arreplegats en abril de 1971; inventari nostre de 1984): -4 fgs. ceràmica a mà, llisa, part de la vora, amb el llavi decorat amb unguilacions o símil. -2 fgs. de ceràmica a mà, llisa, part de la vora. -1 fg. de ceràmica a mà, llisa, part del fons. -Nombrosos fgs. de ceràmica a mà, llisa, part del cos. Sílex: 2 dents de falç; 8 ascles. -2 fgs. de quarsita. -1 molí pedra sorrenca, part mòvible, sencer en quatre fgs. -1 fg. pedra sorrenca molt compacta, amb probable motlle de fosa, indet. -Alguns fgs. d'os. Provenints d'un hipotètic soterrament en cista -o caixa de pedres-: - 1 mandíbula humana i altres fragments d'os; diversos ossos llargs, entre els quals 2 fèmurs¹⁴.

Bibliografia: Ros Biosca, J.M. (1921); Ribera, A. (1996); García Borja, P. (2004).

12. El Picaio

És un penyal molt destacat i a molta altura sobre la valleta de les Canyadetes, o del barranc del Puig (fig. 19). El jaciment ocupa el vessant de migdia del penyal, al seu recer, i entre aquest i l'ampli coll que l'uneix a la resta de la serra. El coll i la part baixa de l'assentament van ser afectats per abancalaments moderns, sofrint també repoblacions forestals. L'extensió total que ocuparia estarà al voltant dels 800 m², en fort pendent, i amb una potència pròxima al metre. No es distingeixen restes estructurals, solament alguns murs d'aterrament, seguint les corbes de nivell, amb algun fragment conservant més d'un metre d'alçària, fets amb pedres mitjanes i algunes grans. A una única furgada recent, cap a l'any 1995, al llevant de la part alta, es veien fragments de fang cuit, pertanyents bé a enlluïts o probablement a un forn. A pesar de la seua altura no té gran visibilitat cap al llevant, en impedir-ho la serralada immediata, connectant visualment amb la Penya Foradada Nord, Canyadetes, i Penya Sangomengo, i a molta distància, amb les Cabeçoles.

Al recer d'unes penyes, a uns 150 m al sud, es van arreplegar alguns fragmentets ceràmics, en un sector amb esclertes naturals, tapades amb pedres, potser de forma intencionada (fig. 20).

Figura 20. El Picaio, vista del jaciment, al recer del penyal.

Coordenades: 38°, 48', 16" - 0°, 54', 25". Altura s.n.m.: 840 m. UTM: H30; X: 681751; Y: 4297251.

Registre material: Conjunt núm.: 85.66.

Material ceràmic: Total fragments: 58, la majoria molt menuts; amb 56 atípics. Llavis: 2 bisellats arrodonits.

Material lític: Sílex: -Restes de talla: 1 nucli i 3 ascles. Quarsita: 1 fg. de nòdul. -4 fgs. de pedra sorrenca roja, amb algun costat pla o allisat (fgs. de molins). -1 fg. de molí -part passiva- en pedra sorrenca groga. -1 fg. pedra sorrenca gris.

Diversos: -11 fgs. de fang cuit o recuit, probablement d'algun forn.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

13. La Peña Foradada Nord

Proper al cim de la Peña Foradada, aquest reduït assentament es troba a uns 50 m al nord de l'accés a un difícil passet natural que permet el pas d'una banda a l'altra de la serralada; des de la solana a tota la zona d'ombria i ponent (fig. 21). Aquest pas, denominat de la Cova de la Moneda, per la existència d'una àmplia cova al seus peus, es salva escalant un poc per la cinglera immediata al nord de la cova.

L'assentament pròpiament dit ocupa el vessant oriental de la part cimbal de la cresta rocosa, amb un gran tallat vertical al ponent. Tindrà una extensió d'uns 100 m², (uns 10-12 m per uns 8-10 m), en fort pendent i conformant a mena de dues terrassetes, suportades per paradets de pedra, tot molt fragmentari i erosionat, pel que potser era un poc més grandet. Llevat d'açò no es veuen altres restes estructurals, sinó algun nivell de terra cendrosa i amb una potència màxima d'un 0,5 m.

A més de 350 m per damunt de les terres planes, el seu domini visual és molt gran, fins i tot a llarga distància; únicament cap al sud-oest queda interrompuda la visibilitat, el que potser ens indique la raó de ser de l'altre punt d'aguait de la Peña Foradada, al sud.

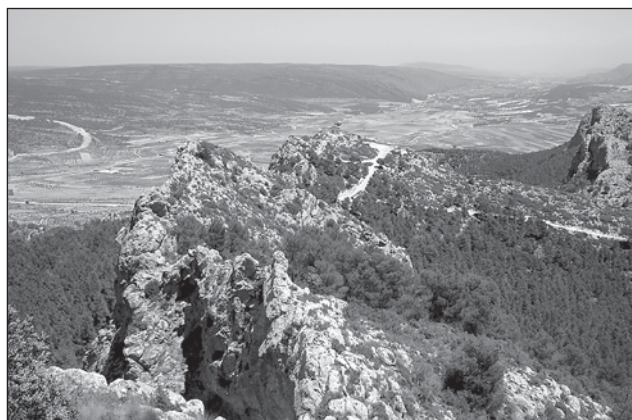

Figura 21. La Peña Foradada Nord, en primer terme.

Coordenades: 38°, 48', 01" - 0°, 54', 34". Altura: 950 m. UTM: H30; X: 681610; Y: 4296819.

Registre material: Conjunt núm.: 85.68.

Material ceràmic: Total fragments: 80, molts d'ells menuts, amb 78 atípics. -Llavis: 1 arrodonit; 1 bisellat arrodonit. -Vores: 1 recta/reentrant; 1 exvasada.

Material lític: Sílex: 1 nucli i 4 ascles.

Diversos: -1 fg. de petxina. -2 fgs. de ceràmica postmedieval.

Bibliografia: Ribera, A. (1996).

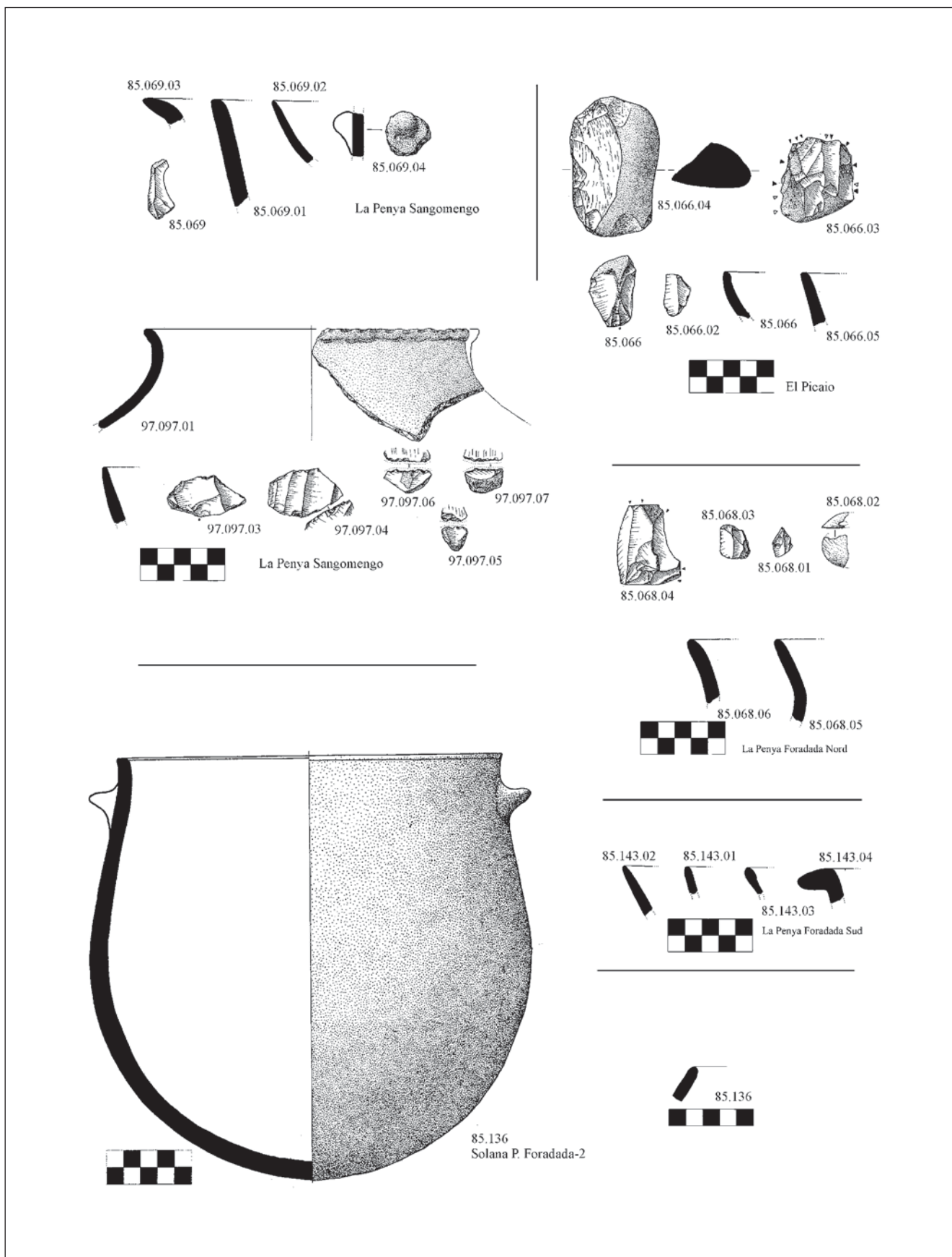
14. La Peña Foradada Sud

El cim de la Peña Foradada, punt culminant de tota la serralada del Capurutxo, i segona altura del terme (978 m), forma un altiplà allargat, completament envoltada per grans cingles (fig. 22). Tot i que relativament plana, la superfície es troba basculada, descendint cap al sud. Encara que no es veuen cap mena de restes estructurals, ací o allà apareixen fragments ceràmics, de diversa cronologia, concentrant-se majorment en la part baixa, a l'extrem sud de l'altiplà, sector més apte i pla, on hi haurà un màxim d'un pam de terra. Ocuparia uns 100 m², aproximadament,

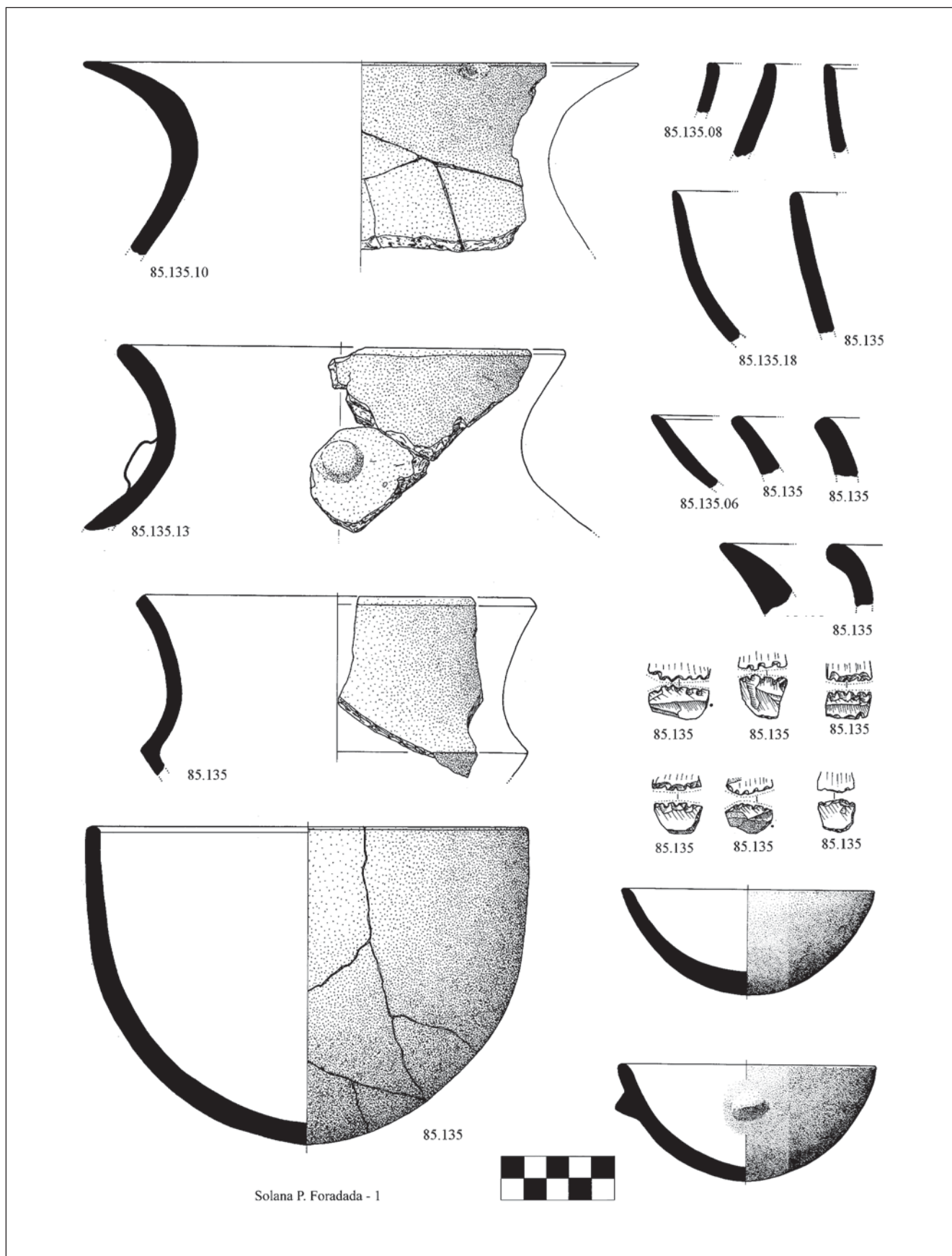

Figura 22. La Peña Foradada Sud.

Làmina VII. Materials de la Peña Sangomengo, el Picaio, la Peña Foradada Nord i Sud, i la Solana de la Peña Foradada - 2.

Làmina VIII. Materials de la Solana de la Penya Foradada - 1.

tractant-se, pel que sembla, d'un punt d'aguait d'ús esporàdic. El camp visual és enorme, cap a tot el sud, sud-oest i llevant.

Coordenades: 38°, 47', 54" - 0°, 54', 38". Altura: 950 m. UTM: H30; X: 681492; Y: 4296618.

Registre material: Conjunt núm.: 85.143.

Material ceràmic: Total fragments: 49, molts d'ells menuts, amb 47 atípics. -Llavis: 2 arrodonits. -Vores: 1 ala plana.

Material lític: Sílex: 1 ascla. -1 fg. pedra de molí indet. -2 fgs. pedra negra indet.

Diversos: 45 fgs. de ceràmica a torn (ibèrica i/o clàssica i/o postclàssica), amb 2 vores i la resta atípics.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

15. Solana de la Penya Foradada 1

En un estrep rocós de la solana de la Penya Foradada, a poca altura i pròxim a les terres planes de la Foia (fig. 23). Ocupa la part alta i el vessant de migdia de l'alteró, delimitat per breus cingleretes, entre dos barranquets, adaptant-se a la morfologia allargassada i estreta del terreny. Tindrà una extensió entre 250 i 300 m² (uns 45 m de nord a sud, per entre 5-8 m d'est a oest); la seua potència deu estar entre 0,5 i 1 m. Al SE, delimitant l'assentament, hi ha algunes grans pedres, a partir de les quals va ascendint suaument, notant-se algunes restes de murets per a condicionar l'espai, fins la part cimera, on hi ha una mota de terres, suportada al SW per un mur d'uns 4 m de llarg, i 2 o 3 filades de pedres mitjanes i grans. Aquest mur, contràriament a d'altres parats i calçades existents immediatament al SW, que es van fer per a abancalar el terreny en èpoques recents –primera meitat de segle XX, segurament–, deu ser original de l'assentament, ja que conté un nivell cendrós, restes ceràmiques *in situ* i d'altres de fang recuit que deuen correspondre a un forn de fosa. Encara que deu conservar parts en bon estat, en general el jaciment va ser molt afectat pels intents de fer bancalets, desmantellant-se de pedres i terra; en tota la zona, a banda dels ban-

Figura 23. La Solana de la Penya Foradada 1, amb la Foia al fons.

cals immediats al SW, el fons del barranc al NE està tot abancalat, fins prou amunt. Prova d'aquest desmantellament és l'estat en que el vam trobar, fa bastants anys, on els abundants fragments ceràmics estaven ací i allà, entre pedres regirades, a "flor de pell", i llavats per les pluges. Altre exemple, totes les dents de falç les vam trobar escampades en una superfície inferior al m². Fa la impressió que el procés d'abancament no es va culminar en l'àrea de assentament sinó que es va interrompre sobtadament. També hi ha forns de calç, una mica més distanciats, al sud i al sud-oest, al fons del barranquet.

Encara que té bona visibilitat, no sembla que el domini visual fora molt determinant en l'elecció de l'emplaçament, ja que existeixen altres alterons molt pròxims –al NE–, amb un domini visual molt més ampli, i amb cingles de més entitat. Té connexió visual amb el cim de la Penya Foradada –nord i sud–. En canvi no connecta visualment amb l'assentament més proper: la Solana de la Penya Foradada 2.

Coordenades: 38°, 47', 35" - 0°, 54', 22". Altura: 680 m. UTM: H30; X: 681881; Y: 4395969.

Registre material: Conjunt núm.: 85.135

Material ceràmic: 3 vasos restaurats. Total fragments: 206, amb 169 atípics. -Llavis: 12 arrodonits; 1 bisellat arrodonit; 1 engrossit doble. -Vores: 8 exvasades. -Elements de prensió: 1 mamelló; 1 botó; 1 carena; 1 dec. cordons. Tipus ceràmics: -Orsa amb coll i vora exvasada. Classe C grup 15 tipus III. -Orsa amb coll i vora exvasada. Classe C grup 15 tipus III. -Vas, gran bol-contenedor troncocònic. -Dos bols hemisfèrics. Classe B, grup 6.1.

Material lític: Sílex: -6 dents de falç. -Restes de talla: 5 ascles d'un mateix nucli, altres 5 ascles. Quarsita: 2 nòduls. -Molins: 2 parts passives, 2 fgs. de part passiva, 1 fg. part activa. -1 pedra fragmentada, probable enclusa o símil.

Altres: 7 fgs. de fang cuit o recuit, alguns amb empremtes, i un d'ells amb vora arrodonida.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

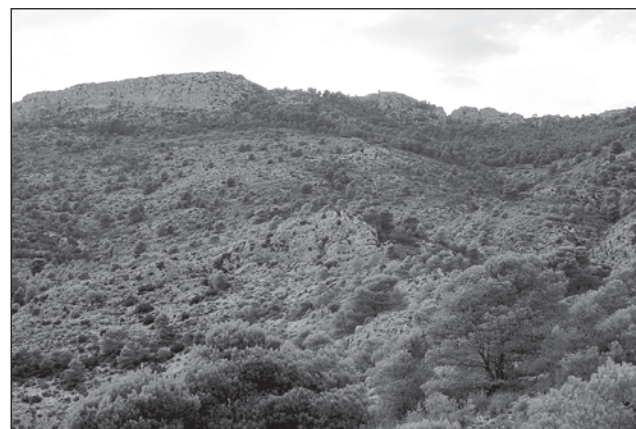

Figura 24. La Solana de la Penya Foradada 2, en primer terme.

16. Solana de la Penya Foradada 2

En un contrafort de la serra de la Penya Foradada, a mig-baix vessant (fig. 24). Fa un amuntegament en forma de caramull i un collet, al ponent. Ocupa un espai ben delimitat, que no arriba als 100 m² (uns 21 m N-S, per entre 2 i 4 m. E-W), amb bona potència sedimentària, més d'un metre en general. Es veu alguna alineació de pedres prou grans. És curiosa la disposició allargada, transversal a l'eix de la carena de la serra.

Té bona visibilitat respecte a les terres planes del llevant, però connecta visualment solament amb els del cim de la Penya Foradada i, a més llarga distància amb la Llometa de les Albarisses; en canvi no pot veure al més proper de la Solana de la Penya Foradada 1.

Coordenades: 38°, 47', 48" - 0°, 54', 11". Altura: 700 m. UTM: H30; X: 682118; Y: 4296382.

Registre material: Conjunt núm.: 85.136.

Material ceràmic: 1 vas mitjà restaurat. Total fragments: 11; 10 dels quals atípics. -Llavis: 1 arrodonit, 1 aplanat. -Elements de prensió: 2 mamellons. Tipus ceràmics: -Gran contenidor amb la vora diferenciada. Classe C, grup 14 tipus III.

Material lític: Sílex: 2 ascles.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

17. L'Altet del Barranc de Massanofe

En el marge dret del barranc de Massanofe, prop de la confluència amb la rambla del Fossino. Monticle terrer, amb base de conglomerats de graves. No s'aprecien restes estructurals, ni senyals de que en puguen quedar (fig. 25). La major part dels materials provenen de la part cimbal i zona immediata al nord. Ocuparà menys de 80 m², i la seua potència és molt escassa, menys de mig metre. És probable que ocupara una extensió major, ja que esta vorejat per bancals que se l'han menjat pel llevant i sud; i fins i tot el que resta també està afectat per desfetes antròpiques recents. Pel nord i ponent cau en fort pendent cap al barranc, al fons del qual hi ha una petita deu, amb les aigües de la qual es reguen unes poques parcel·les en

Figura 25. L'Altet del Barranc de Massanofe.

l'actualitat. A pesar de no ser un alteró destacat, té un excel·lent camp visual, connectant, a mitja distància amb les Cabeçoles, Santa Bàrbera i els Serrats de cal Llop (I i II); entre mitja i llarga amb el Bustal, el Barranc del Mosso i el Caragol; i a més llarga amb Vallmelós i la Penya Foradada.

Coordenades: 38°, 48', 36"/ 0°, 50', 56". Altura: 510 m UTM: H30; X: 686790; Y: 4297937.

Registre material: Conjunt núm.: 96.105.

Material ceràmic: Total fragments: 15; amb 14 atípics. Llavis: 1 bisellat arrodonit.

Material lític: Sílex: -Restes de talla: 2 nuclis i 15 ascles.

- 2 fgs. de pedra sorrenca, roja i blanca, (fgs. de molins). -1 fg. de pedra rogenca indet. -1 fg. pedra gris, indet.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004)¹⁵.

18. El Fossino

Es tracta d'un alteró rocós que, en forma de tossal de cim aplanat, de poca altura però de parets prou verticals, emergeix en mig de bancals conreats. Es troba en el marge esquerre i a la vora mateix de la Rambla dels Fontanars, que ací forma una "fos" menuda o "fossino" on les aigües s'han obert pas entre la roca calcària salvant un desnivell d'uns 40 m (fig. 26).

El jaciment ocupa dos espais diferenciats, un en cada extrem del tossal (NE i SW), separats uns 50 m, sumant entre els dos una extensió total de poc més de 3000 m².

El sector al NE és un amuntegament allargat, d'uns 34 per 17 m, amb forta potència sedimentària –més d'un metre– i on s'intueixen algunes alineacions de pedres, com per a aterassar el terreny.

El sector SW ocupa una major extensió (72 x 38 m aprox.), estenent-se per la part alta del cingle, formant com un corredor allargat prou pla i davallant ràpidament pel vessant de ponent. En la part alta, cap al centre, hi ha una depressió en forma d'embut, d'uns 10 m de diàmetre per uns 3 m de profunditat, i oberta pel costat de ponent. Deu

Figura 26. Vista del Fossino.

conservar molta sedimentació, probablement 1,5 a 2 m en gran part del jaciment. Ací i allà es veuen pedres alineades que, per la direcció que porten, deuriem ser per a aterassar. Recents transformacions han posat en conreu la zona immediata al ponent.

Coordenades: 38°, 47', 46"/ 0°, 50', 04". Altura: 540 m UTM: H30; X: 688139; Y: 4296396.

Registre material: Conjunts núm.: 85.134; 88.23; 90.10; 90.45; 94.34; 94.35; 201.28; 202.192; 205.53 (V. Llin); 205.55.01 a 03 (M. Bordera).

Material ceràmic: Total fragments: 180, amb 92 atípics. -Llavis: 33 ardonits; 2 apuntats; 2 aplanats; 2 bisellats; 5 bisellats arrodonits; 3 engrossit extern; 1 engrossit doble; 1 troncocònic. -Vores: 8 rectes-reentrants; 10 exvasades. -Elements de pressió: 2 cordons; 7 mamellons; 1 llengüeta; 2 ansetes subcirculars. -Carenes: 3. -Inici fons pla: 2. Tipus ceràmics: -Plat/font perfil compost amb muscle. Classe A Grup 3.I -Gran vas troncocònic invertit. Classe C grup 14.V. -Gran vas troncocònic invertit. Classe C grup 14.V. -Olla globular. Classe C, grup 13 tipus Ia. -Nombrosos bols hemisfèrics. Classe B, grup 6 tipus I. -Nombrosos plats/fons- escudelles perfil senzill. Classe A grup 1 o 2. -Possible vas carenat de la classe C grup 9 tipus I.

Material lític: Sílex: -Dents de falç: 3, una d'elles de 6 osquetes amb i pàtina de sega, altra de 5 osquetes. -Ascles retocades: 2 simple marginal. -Restes de talla: 18 ascles; 6 trencalls, 2 nòduls i 2 nuclis globulars.

-Molins: 3 parts passives. 1 part activa. -Allisador: 1. -Martell: 1. -Braçalet d'arquer: 1.

-2 nuclis de quarsita. -3 fgs. pedra sorrenca roja. -2 fgs. pedra indet.

Diversos: -Bronze: -2 puntes de sageta (Palmela) de fulla foliàcia, una d'elles un fragment (que presenta un 5,91% d'estany). -1 motlle per a puntes de llança. - Divs. fgs. fang cuit (enlluïts?). -1 fg. peça de teler, atenyent a vora i part d'una perforació.

Ossi: 1 eina sobre escàpula, amb la vora dentada (serra o desgranador). 2 fgs. dentició ovicepid i suid. 3 fgs. d'os, indet. Malacofauna: 1 petxina amb nantex perforat. 1 closca mol·lusc marí.

Bibliografia: Ribera, A., Pascual Beneyto, J. (1994). Ribera, A., Pascual Beneyto, J. (1995). Ribera, A. (1996). Simón García, J.L. (1996). Ribera, A. Pascual Beneyto, J. (1997). Simón García, J.L. (1998). García Borja, P. (2004).

LES COVES

I. La Cova del Regaixo

Àmplia balma situada en les proximitats del paratge del Regaixo, on hi ha un naixementet d'aigua quasi permanent. Oberta al SE, en mig d'un barranquet, en un banc de pedra calcària d'estructura horitzontal i amb venes arenoses. La planta té forma semicircular, d'uns 30 m de llarga

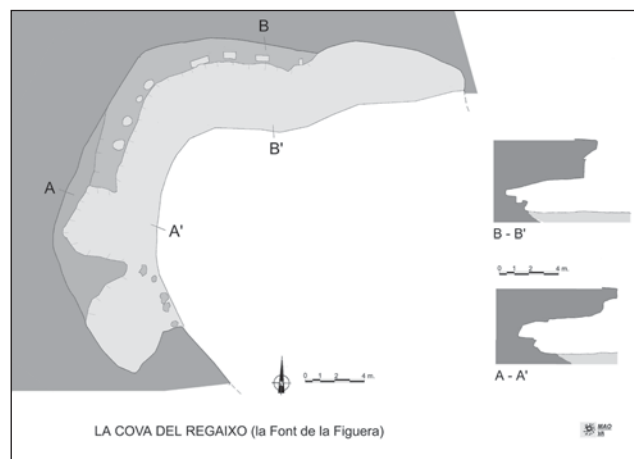

Figura 27. Plànol de la Cova del Regaixo.

per uns 6 de profunditat, mentre que l'altura oscil·la entre els 2 i els 3 m. El sol és de terra i es presenta sensiblement pla. La paret del fons conforma un ampli escaló o bancada, havent sofert diverses excavacions o modificacions antròpiques, bé per a donar-li amplitud, cas del sector SW, bé per a adequar-la a diferents usos, entre les quals destaquen tres *cubiculum* quadrangulars, al nord, sens dubte utilitzats com a pessebre d'ases o ramat (fig. 27).

Coordenades: 38°, 53', 07"/ 0°, 55', 11". Altura: 760 m UTM: H30. X: 680405, Y: 4306178.

Registre material: Conjunts núm.: 85.76; 86.12; 96.37.

Material ceràmic: Total fragments: 2; 1 atípic a mà: 1 a torn post-medieval (olla).

Material lític: Sílex: -Restes de talla: 4 ascles, 1 nucli i 1 desbriet.

Altres: 2 fgs. d'os, un d'ells cremat.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

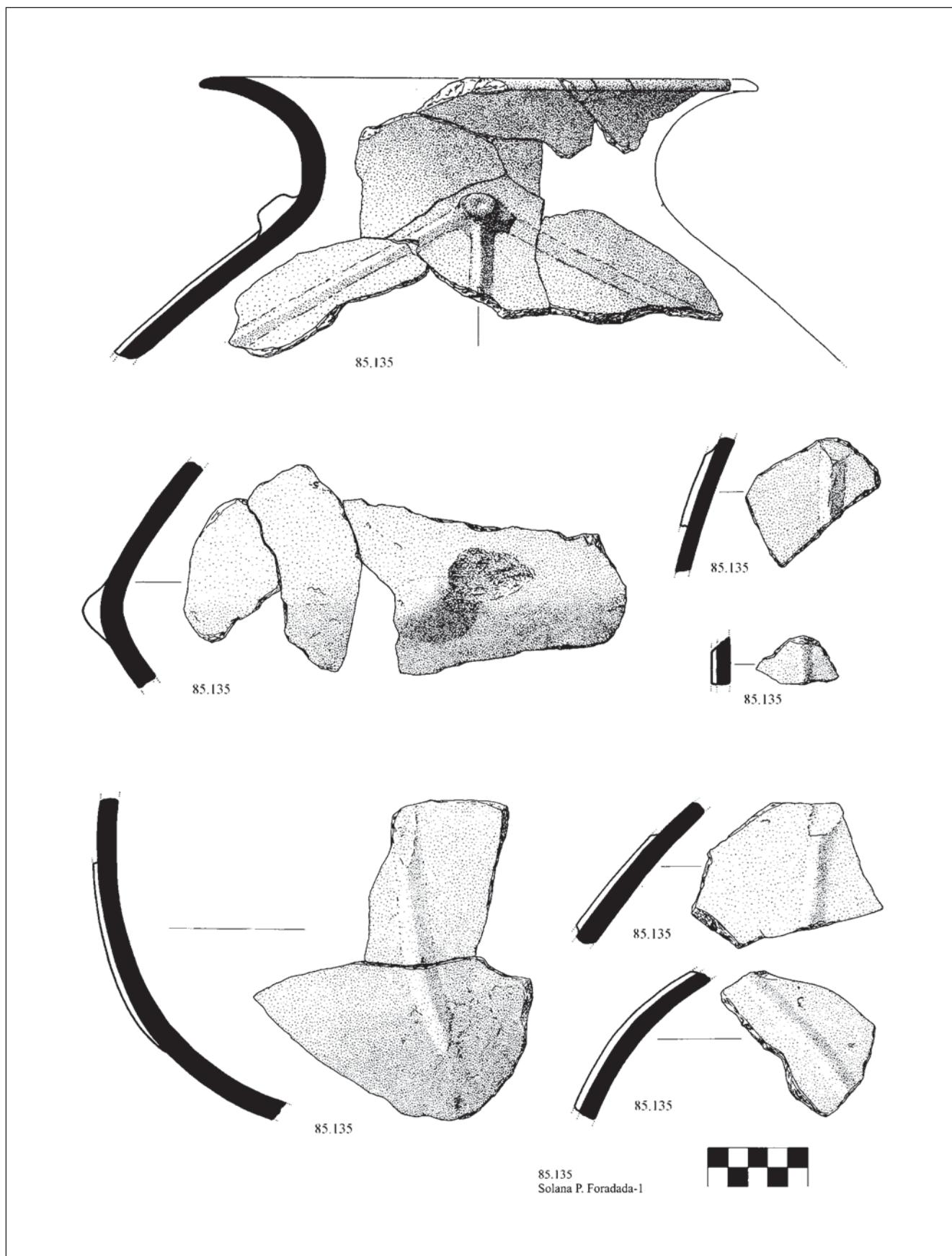
II. La Cova Santa del Capurutxo

Ubicada en un estrep destacat de la muntanya del Capurutxo, en el vessant NE, a uns 715 m d'altura snm i a més de 150 m sobre les terres planes properes.

Coneguda de vell, si bé amb el nom de Cova dels Moseguillos (Cavanilles, 1794: 234), la seua amplitud i posició geogràfica explica la reiterada ocupació o freqüentació humana a través del temps (fig. 28).

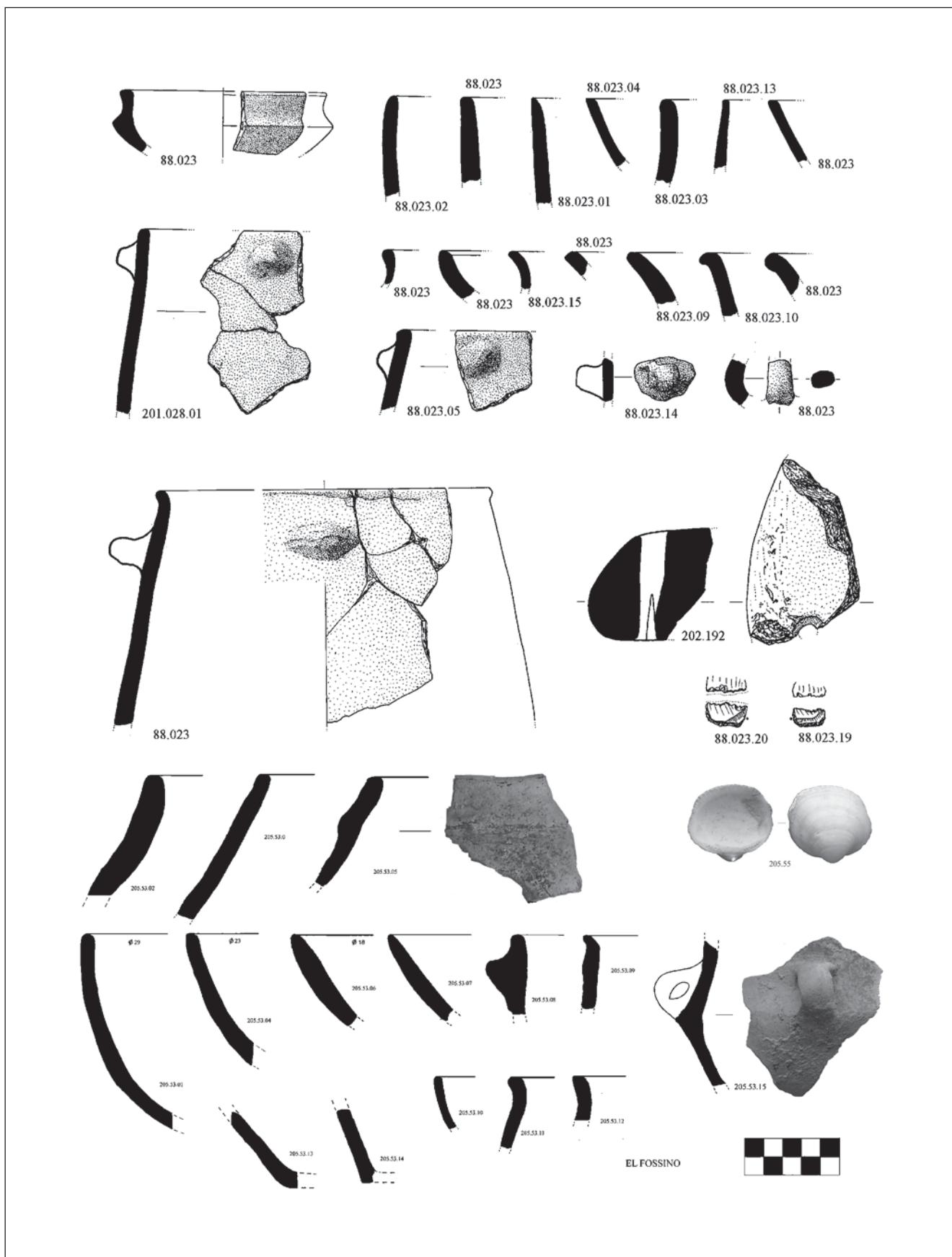
Oberta al nord, la boca principal té uns 4 m d'ampla per uns 3,5 m d'alta. Un gran bloc, situat al centre de la boca, protegia l'entrada abans de la seua voladura, el 1976, per a posar un reixat -ara desaparegut. El vestíbul o sala primera, té grans dimensions, i fa 20 m de llarg per uns 12 d'ample. L'altura és variable però sempre gran, major de 7 m. El sòl, primer descendent i més pla després, és majorment de terra, si bé amb nombrosos blocs clàstics, de totes les grandàries, alguns d'ells molt grans, especialment un que divideix la sala, al poc d'entrar.

A banda d'algunes galeries secundàries, que prosse-

Làmina IX. Materials de la Solana de la Penya Foradada - 1.

Làmina X. Materials del Fossino (altres materials del Fossino en: Ribera i Pascual, 1995: 110 - 111).

Figura 28. La Cova Santa, boca d'entrada.

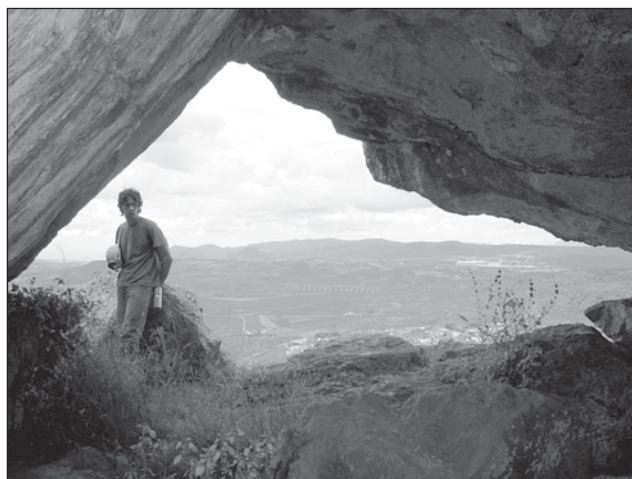

Figura 29. La Cova del Triangle.

gueixen pel sud-oest i sud-est, la galeria principal arranca en el sector sud-est, al fons d'aquest vestíbul, on hi ha una acusada depressió allargada d'est a oest, després de salvar el desnivell descendent en rampa, d'uns 8 o 10 m i un pas estret. Continua la cavitat amb una primera gran sala interior d'uns 12 per 12 m, i amb altura entre 2 i 3 m, la part oest de la qual conforma un escaló o zona uns 2 m deprimida. Aquesta zona fonda comunica amb una altra sala d'escassa altura, per estar molt reblida de terres i pedres, que progressa en direcció nord, conformant com un pis inferior.

Al sud-est de la primera sala interior s'obri un ampli passet, d'uns 6 m de llarg pel que s'accedeix a una altra saleta, segona interior, al sud de la qual hi ha un passet d'escassa altura, entre columnetes estalagmítiques, que després d'uns 7 m duu a la part alta de la tercera sala interior, o sala dels avencs. És aquesta una gran sala, tant en amplitud com en altura, amb el sòl molt irregular, descendent des de l'est –part alta– cap l'oest. En mig de la sala s'obri un primer pou vertical, i al fons oest un altre, amb dues boques. Els pous arriben vora els 100 m de profunditat, de forma prou vertical el primer i més intrincada el segon.

Des de la part alta, a l'est, de la sala dels avencs, segueix la cavitat per una galeria que va progressivament minvant i finalitza, uns 13 m al llevant, amb una gatera molt estreta, per la que un xiquet pot travessar a la Cova del Triangle, que per això mateix es considera boca menor i part de la mateixa Cova Santa (fig. 29).

La Cova del Triangle s'obri al sud-est, en forma d'abric de boca triangular, d'uns 6 m d'amplària per uns 2,5 d'alta, i uns 4 m de llarga, amb el sòl majorment de roca. Al terra de la paret interior trobem 2 estretes comunicacions o gateres, adjuntes; la de ponent és la citada anteriorment, mentre que la de llevant comunica, per una sèrie d'estrets laminadors, amb la que anteriorment hem denominat segona saleta interior.

Des del punt de vista arqueològic, i sense comptar amb

una hipotètica aparició d'art rupestre, no constatat fins ara, l'interès de la cova es centra en el vestíbul i en la primera sala interior, per raons òbvies d'habitabilitat i per ser els únics llocs amb dipòsit sedimentari rellevant. Al fons del primer avenc hi havia importants acumulacions de guano, o *murcielaguina*. Pel que sabem, gran part de les rebusques dels aficionats afectaren al sector centre occidental del vestíbul, mentre que els treballs de Martínez Perona es centraren en diferents sectors del mateix vestíbul així com en l'arreglada sistemàtica de materials superficials de la primera sala interior (fig. 30).

Coordenades: 38°, 48', 24"/ 0°, 53', 33". Altura: 715 m UTM: H30, X: 682974, Y: 4297571.

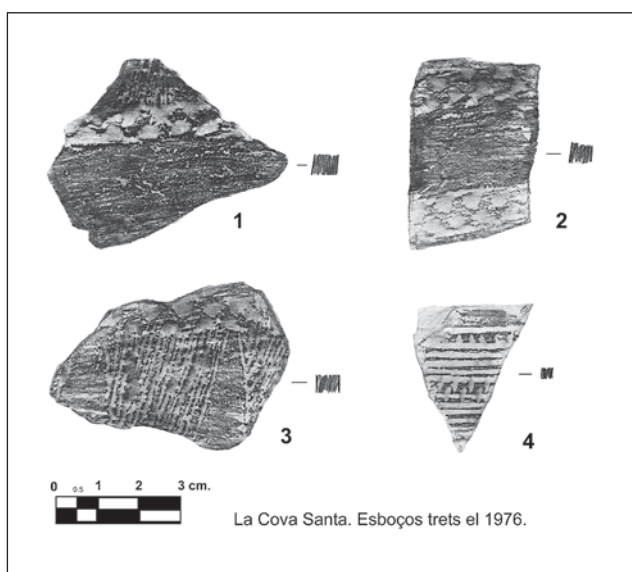

Figura 30. La Cova Santa. Fragments de ceràmica campaniforme, esboços trets el 1976. 1 i 3: Fgs. de cos amb decoració incisa i pseudoexcisa. 2: Fg. de cos amb decoració pseudoexcisa. 4: Fg. de vora amb decoració incisa i estampada (el núm. 4 publicat per Bernabeu, 1984: Lam. 6, CS2, la resta segurament inèdits, deuen conservar-se al SIP).

Registre material: molt abundant, remetem a la bibliografia.

El conservat al MAOVA: 85.60; 205.57.

Material ceràmic¹⁶: -121 fragments a mà, 7 dels quals vores, amb llavis: 4 arrodonits, 2 bisellats arrodonits i 1 apuntat; 1 fg. de cos amb cordó de digitacions aplicat, i la resta atípics (total uns 2 kg).

-3 fgs. a torn, probablement andalusins, entre ells un fg. de coll estriat, arranc d'ansa, antic segle x aprox.; -1 fg. *tegulae* romana.

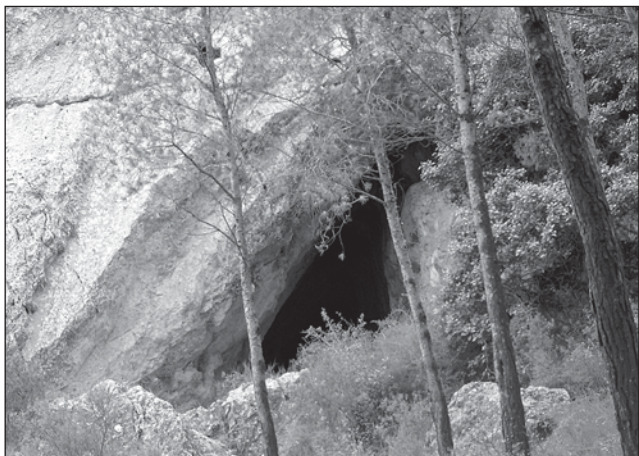

Figura 31. La Cova de la Balconada, boca inferior.

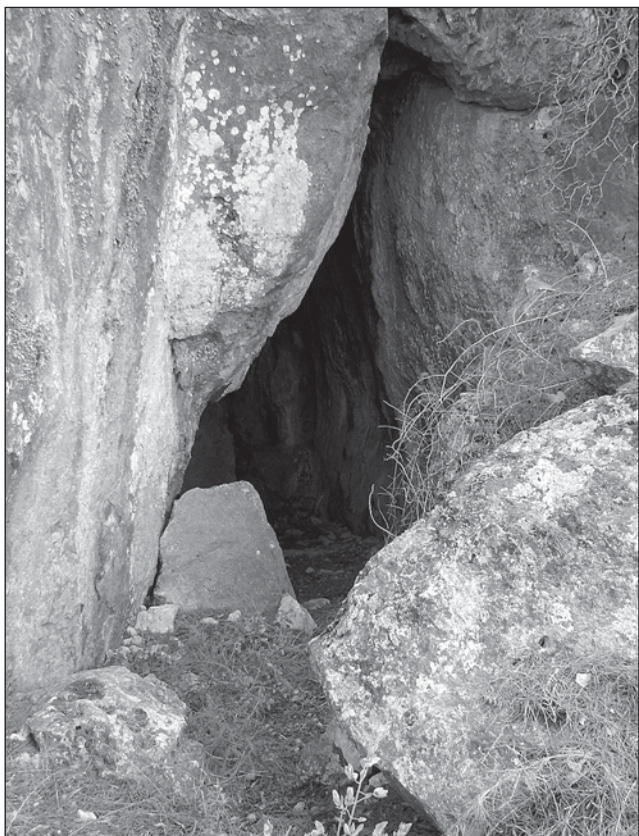

Figura 32. La Cova Sangomengo, boca d'entrada.

Material lític: Sílex: -5 ascles. -3 fgs. pedra diversa.

Altres: Subconjunt -18 fgs. de restes òssies; fauna.

Bibliografia: Cavanilles, A.J. (1795). Ros Biosca, J.M. (1921). Pla Ballester, (1972). Aparicio i San Valero, (1977). Aparicio, San Valero i Martínez, (1984). Bernabeu, J. (1984). Ribera, A. (1996). Simón García, J.L. (1998). García Borja, P. (2004). García Borja, P. i Revert Francés, E. (2004). Molina Balaguer, Ll. i McClure, S.B. (2004).

III. La Cova de la Balconada

Situada al nord de la Cova Santa, molt pròxima i als peus del mateix cingle; formant part del mateix fenomen geològic. Amb doble boca superposada, l'obertura inferior, de forma subtriangular i amb mesures d'uns 3,5 m d'amplària per uns 5 d'altura dona pas a una galeria ascendent, d'uns 12 m de llargària, amb el sol de terra (fig. 31). L'interior d'aquesta galeria comunica amb el nivell superior, constituït per una sala molt irregular, d'uns 10 m de llargària per uns 8 m, o més d'altura, així com per una galeria semblant a la inferior, si bé de menors dimensions, i superposada a d'aquella, -d'on li ve el nom per la forma de balcó que adquireix. A d'aquesta galeria superior també es conserva sedimentació. Per la immediatesa a la Cova Santa, la Cova de la Balconada deu estar íntimament relacionada amb aquella, ja que seria lloc de pas sovintejat per a accedir a d'ella des del NW, -com es sol fer avui en dia-, tot i la mitjana dificultat de l'ascensió.

Coordenades: 38°, 48', 25"/ 0°, 53', 33". Altura: 680 m UTM: H30, X: 682951, Y: 4297585.

Registre material: Conjunts núm.: 85.62; 205.56.

Material ceràmic: -38 fragments a mà, amb 2 llavis arrodonits, una vora recta reentrant, i la resta atípics. 2 fgs. a torn, probablement andalusins.

Material lític: Sílex: -2 ascles.

Altres: -una agulla de secció plana, d'os polimentat. -5 fgs. de restes òssies; 1 vertebra possiblement humana.

Bibliografia: Ribera, A. (1996).

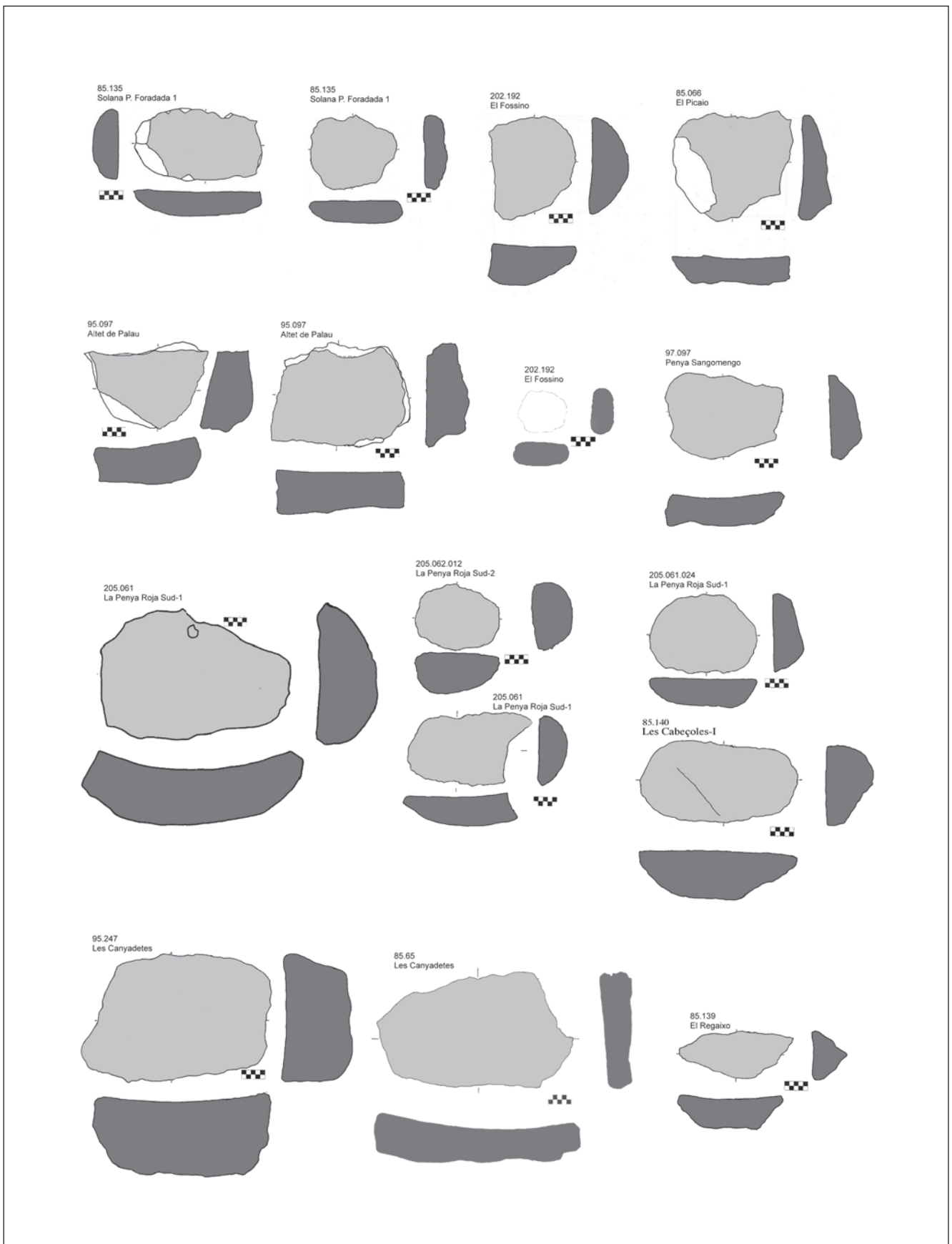
IV. La Cova Sangomengo

En el vessant nord de la Mola de Torró, molt pròxima al poblament ibèric. Oberta al NW, la boca és subtriangular, d'uns 2 m d'amplària, en la base, per uns 4 m d'altura (fig. 32). La boca dona accés a una sala o vestíbul, primer descendent i després relativament pla, d'uns 10 m de llargària per uns 7 d'amplària, però amb una altura molt variable, des dels 7 m del ponent fins als poc més de 0,5 m al llevant. Per una gatera situada en un racó, al nord, prossegueix la cavitat donant pas a una sala molt irregular, a un nivell uns 5 m inferior. Aquesta primera sala interior tindrà uns 5 per 5 m en la seua part central, amb uns 7 m d'altura. Com ja s'ha dit és molt irregular tant en parets, com en el sòl, amb grans blocs i amb algun sector amb sedimentació. Té una prolongació descendent cap al nord, d'uns 8 m de llargària, i una altra semblant cap al sud, també en pendent descendent. Al fons d'aquesta galeria sud existeix una segona gatera, molt estreta, per la qual es comunica amb una altra

Làmina XI. Materials del Barranc de Massanofe, la Cova del Regaixo, la Balconada, la Cova Santa, la Cova Sangomengo, la Penya Roja Sud 1 i 2, el Serrat de Cal Llop I i II (altres materials de Cal Llop en: Ribera i Pascual, 1995: 109 – 110, la Llometa de les Albarisses i el Cantalar).

Làmina XII. Molins de diferents jaciments del Bronze de la Font de la Figuera.

sala interior, d'on parteixen algunes breus galeries més i on hi ha un pou o avenc –que vam explorar a mitjans dels 70–, que arriba vora els 60 m de profunditat.

Coordenades: 38°, 48', 32" - 0°, 53', 54". Altura: 740 m UTM: H30; X: 682540; Y: 4297766.

Registre material: Conjunts núm.: 96.99; 205.59.

-96.99: (Vestíbul): Ceràmica ibèrica: -1 fg. de vora d'àmfora; -1 fg. coll amb restes de pintura; -1 fg. panxa àmfora; -7 fgs. comuna. -1 fg. d'os.

-205.59: (Sales interiors): -11 fgs. ceràmica a mà, dels quals 2 amb vores rectes reentrants i 4 llavis arrodonits. -5 fgs. ceràmica a torn, comuna ibèrica. -Subconjunt de restes òssies, fauna.

- Col·lecció V. Biosca (Sala interior, majorment): -1 punta de sageta de sílex, losàngica allargada, amb fins retocs per tot el contorn. -1 fragment d'aixola, en roca basàltica polida. - Nombroses comptes de collar discoidals, en pedra negra i en os. -29 ossos i fragments amb probables senyals de treball, tallat. -1 os tallat i polimentat, amb senyals de treure comptes de collar. -7 fragments de ceràmica a mà, llisa, part de la vora de diferents vasos, (alguns fragments casen). -Nombrosos fragments de ceràmica a mà, llisa, part del cos de diferents vasos. -1 fragment de moleta en pedra sorrenca. - Nombrosos ossos i fragments, sobretot humans però també d'animals. -4 fragments de ceràmica comuna a torn, ibèrica i 1 fragment de sigil·lata.

Bibliografia: Ribera, A. (1996).

V. La Coveta del Frare

En les proximitats de la mola on s'ubica el poblat ibèric del Frare. Als peus d'una cinglera, i oberta al NE, es tracta d'una balmeta allargada, d'entre 2 i 3 m d'amplària per més de 6 de llargària i poc més d'1 m d'altura màxima. Tot i haver estat en gran part buidada, –cap a 1971, per

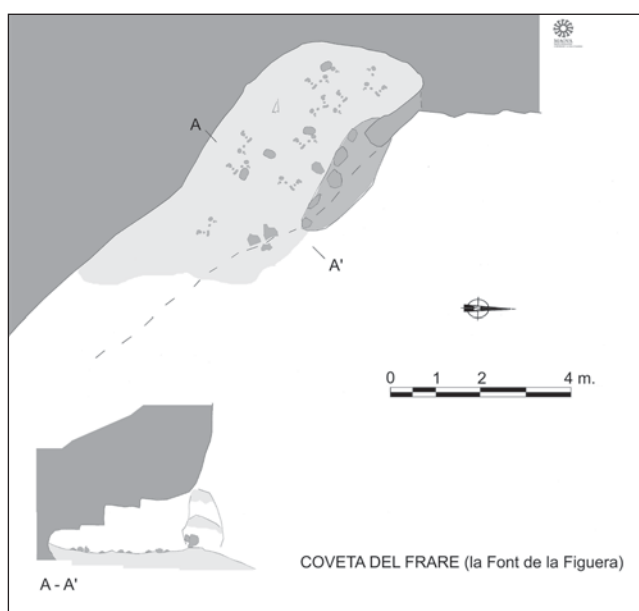

Figura 33. Plànol de la Coveta del Frare.

l'acció dels aficionats locals–, el sòl és de terra, pel que encara conserva sedimentació, així com un testimoni del rebliment original en un lateral (fig. 33).

Registre material: Conjunt núm.: 205.60.

Sílex: una punta de sageta d'aletes i peduncle, amb fins retocs per tot el contorn.

Col·lecció V. Biosca: 4 cranis i altres ossos humans. -2 ascles de sílex. -1 fragment del fons d'un vas en ceràmica a mà, llisa.

Bibliografia: Ribera, A. (1996). García Borja, P. (2004).

ALTRES JACIMENTS VEÏNS

A. La Peña Roja Sud - 1

El barranc de Vallmelós conforma, en tot el seu costat de llevant, o vessant esquerre, una sèrie de grans cingleres, de coloració predominantment rogenca. Encara que la denominada pròpiament la Peña Roja és la més destacada, en posició central i més alta, per extensió hem pres el seu nom per als jaciments que segueixen, situats més al sud, però formant part del mateix contrafort, quan aquesta ja davalla progressivament fins a enfonsar-se en la vall, amb els estrats fortament inclinats (fig. 34).

La Peña Roja Sud -1, s'ubica al recer oriental del penyal més destacat de l'extrem sud, a uns 640 m snm, a prop de 200 m sobre les terres planes immediates al sud. Ben protegit per grans tallats verticals al ponent, i d'altres cingles al nord i sud, ocupa un espai prou ben delimitat, allargat d'oest a est i en acusat pendent descendent cap al sud-est. La seua extensió arribarà als 1400 m², aproximadament, amb bona potència sedimentaria, en general més d'un metre. Solament es veuen algunes restes fragmentàries de murets alineats perpendiculars al pendent, de pedres no massa grans.

Té excel·lent visibilitat, connectant amb gran part dels jaciments del Bronze tant de la Font com de Moixent,

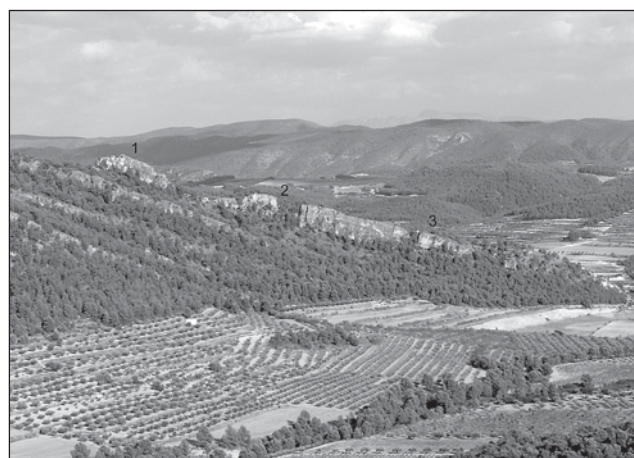

Figura 34. La Peña Roja Sud, vista general.

Figura 35. La Peña Roja Sud - 1.

entre ells l'Altet de Garrido i el Cabeçol del Ferro, d'on s'albira la major part de la vall del Cànyoles, cap al llevant (fig. 35).

Fora del poblat, d'entre alguns caus i esclètxes que hi ha als peus dels penya-segat occidental, en destaca una, vora el collet, al nord i immediatament davall del jaciment, molt apta per a enterraments, on en la part superior vam observar restes del que ens sembla, no sense molts dubtes, pintura esquemàtica, en roig, amb un possible motiu en "Y", o bé barra vertical, molt perduda, i que en qualsevol cas caldria verificar.

Coordenades: 38°, 50', 55" - 0°, 50', 54". Altura: 640 m UTM: H30; X: 686688; Y: 4302264.

Registre material: Conjunt núm.: 205.061.

Material ceràmic: Total fragments: 24; 1 amb llavi arrodonit i la resta tots atípics.

Material lític: Sílex: 3 ascles. -2 molinets de mà, de pedra sorrenca, un d'ells de superfície plana. -1 molí de pedra, gran. -2 fgs. de pedra sorrenca roja.

Bibliografia: No coneixem referències bibliogràfiques.

B. La Peña Roja Sud - 2

En el vessant sud-oriental d'un segon penyal destacat de l'extrem sud de la Peña Roja. A tan sols uns 200 m al sud del jaciment homònim 1, i a un nivell uns 50 m inferior. A uns 150 m sobre les terres planes immediates al sud. Amb grans tallats verticals al ponent, i prop d'un trencat o pas entre les penyes, al nord. La seua ubicació conflueix amb un pontal, o carena entre dos barranquets, que puja de SE cap a NW (fig. 36).

Ocupa un espai prou indefinit, ja que a penes es veu cap resta estructural, amb poca potència, allargat d'oest a est i en el vessantet descendent cap al sud-est. La seua extensió no sobrepassarà els 250 m².

Té una visibilitat molt àmplia en totes direccions, excepte cap al nord.

A uns 50 m al nord del jaciment existeix un pas d'un senderol, amb un estretiment entallat a la roca; adjunt al

Figura 36. La Peña Roja Sud - 2, des del nord.

ponent d'aquest pas, al peu del cingle-tall, hi ha un cau, amb molta terra.

Coordenades: 38°, 50', 50" - 0°, 50', 53". Altura: 590 m. UTM: H30; X: 686709; Y: 432029.

Registre material: Conjunt núm.: 205.062.

Material ceràmic: Total fragments: 6, tots atípics.

Material lític: Sílex: 1 ascla. -1 nòdul de quarsita. -2 fgs. de molins, pedra sorrenca. -2 fgs. de pedra sorrenca rogenca.

Bibliografia: No coneixem referències bibliogràfiques.

C. La Peña Roja Sud - 3

El més inferior i reduït d'aquesta sèrie de tres assentaments de l'extrem sud de la Peña Roja. A poc més de 100 m al sud de PRS-2 i a uns 300 m de PRS-1, amb desnivells de 40 i 90 m aprox. respectivament. Ocupa un espai preminent, en pendent cap al sud, amb els cingles al ponent i prop d'un trencat o pas entre les penyes, al nord d'ell. Diferents fragments de mur, de poca extensió, però fets amb pedres grans, i de direcció est-oest, perpendiculars al

Figura 37. La Peña Roja Sud - 3, restes de mur.

Figura 38. El Serrat de Cal Llop, vista general des del nordoest.

Figura 39. El Serrat de Cal Llop des del sud, en una vista de cap a 1905, del fotògraf V. Fos. (Foto: Arxiu Municipal d'Ontinyent).

pendent, semblen formar part d'una única estructura quadrangular, notant-se també al llevar les bases d'un muret de direcció nord-sud (fig. 37).

La seua extensió no sobrepassarà els 150 m² amb poca potència. A pesar de la menor altura té, com els seus superiors, una visibilitat molt àmplia en totes direccions, excepte cap al nord.

Coordenades: 38° 50', 45" - 0°, 50', 55". Altura: 550 m. UTM: H30; X: 686701; Y: 4301913.

Registre material: Conjunt núm.: 205.063.

Material ceràmic: Total fragments: 5; 1 voreta recta reentrant amb llavi arredonit, i la resta atípics.

Material lític: Sílex: 1 ascla. -1 fg. de molí de mà, de pedra sorrenca. -1 mà de molí de pedra sorrenca.

Bibliografia: No coneixem referències bibliogràfiques.

D. El Serrat de Cal Llop - I (fig. 38)

Descripció, registre material i consideracions en: Ribera, A. i Pascual Beneyto, J. (1994, 1995 i 1997).

Bibliografia posterior: García Borja, P. (2004).

Registre material a afegir:

- 205.55. 04 a 05 (M. Bordera): 1 fg. distal d'un punxó d'os polimentat, secció circular, i un altre fg. d'os.

- 205.83 (V. Llin): -13 fgs. ceràmica a mà, amb 8 atípics, -3 vores rectes reentrants; -4 llavis arredonits, -1 llavi bisellat arredonit, -1 mamelló. Tipus: -Bol globular de perfil senzill. Classe B, grup 6 tipus II. Lític: -12 ascles de sílex, -1 dent de falç amb llustre. - 1 fg. de quarsita. Altres: 1 fg. d'os.

E. El Serrat de Cal Llop - II (fig. 39)

Descripció, registre material i consideracions en: Ribera, A. i Pascual Beneyto, J. (1994, 1995 i 1997).

Bibliografia posterior: García Borja, P. (2004).

Registre material a afegir:

- 205.55.06 (M. Bordera): Dent de falç sobre ascla, amb 10 osquetes, senyals de patina de sega.

F. La Llometa de les Albarisses

Descripció i registre material en: Jover Maestre, F.J., López Mira, J.A, López Padilla, J.A. (1995) (Cerro de las Albarizas) (fig. 40).

Aquest assentament, conegut per nosaltres de fa molts anys, és el més proper a la zona sud de la Font, on sobta un tant la inexistència de jaciments, ni que siga menors, segurament explicable per ser zona de llomes terreres i de conreus. La descripció feta pels autors ens sembla apropiada; únicament apuntaríem que potser és una mica major dels 300 m² que li assignen, -uns 400 o 450, segons les nostres notes-; que el sediment rogenic a que al·ludeixen, que ens recorda al del Tossal Redó de Bellús, podria ser més aviat producte d'un forn -de fosa?- i que la connexió visual amb el Cerro del Rocín és efectiva amb el cim, però no amb l'estrep on es situa el jaciment del Bronze, que queda tapat per l'Alt de les Albarisses, interposat. Tanmateix, a banda del Cabezo de la Hiedra i el Cantalar, també connecta amb el Castellar de Cabra, amb molts assentaments dels Alforins, al llevant, a distància variable, i el que ara

Figura 40. La Llometa de les Albarisses.

ens interessa més, amb els núms. 13, 14 i 16, de la Font de la Figuera.

Registre material a afegir: Conjunt 85.144:

-48 fgs. de ceràmica a mà, 3 dels quals vores, amb 1 llavi pla i 2 ardonits, 1 amb mamelló, i 1 cordó o llençüeta; la resta atípics, en general amb bona qualitat de cuita.

-1 fg. de fang cuit. -4 ascles de sílex. -1 banya de cérvol.

Bibliografia posterior: Jover Maestre, F.J., López Padilla, J.A. (1999).

G. El Cantalar

Descripció i registre material en: Jover Maestre, F.J., López Mira, J.A, i López Padilla, J.A. (1995) (Cabezo del Cantalar).

Jaciment en el límit occidental dels veritables Alforins, (topònim que, en versió castellana, s'ha anat allargant cap a ponent), també conegut per nosaltres des de mitjans dels 70 (fig. 41).

Registre material a afegir: Conjunt 85.096:

Ceràmic: -27 fgs. ceràmica a mà, 2 dels quals vores amb llavis ardonits i la resta atípics, alguns amb concrecions calcàries i senyal d'haver sofert altes temperatures, molt recuits.

Lític: -3 ascles de sílex; -1 fg. de pedra de molí, sorrenca; -1 fg. de pedra sorrenca rogenca.

Altres: -2 fgs. ceràmica a torn, medieval. Un d'ells una vora amb vernís melat, probablement d'un ataifor o símil.

Bibliografia posterior: Jover Maestre, F.J., López Padilla, J.A. (1999).

H. El Castellar (o Castellar de Cabra)¹⁷

Reduït assentament situat en la part més occidental dels Alforins. Damunt un morret calcari de la serra de l'Ombria, a uns 100 m per sobre les terres planes properes al seu nord, a les quals domina. És un esperó rocós envoltat de cingleretes per tots els costats excepte pel sud, per on s'uneix a la resta de la serra, a semblant o poc més altura. La seua extensió no sobrepassaria els 50 m² (uns 8 m

N-S, per uns 6 m E-W); amb una potència sedimentària escassa, uns 0,4 m. Solament es veuen les bases d'una estructura allargada, adaptada al terreny. En el costat sud s'aprecien les bases de pedra, amb blocs grans -0,5 per 0,7 per 0,35 aprox.- i també a l'oest queden restes fragmentàries de murs que delimiten l'estructura, ja que pels altres costats s'aprofita el crestaïll rocós natural. A la part cimbal s'observa una gran furgada, d'uns 2 x 1,7 m, que mostra una terra blanca, sens dubte acció de furtius (fig. 42).

Per les seues característiques deu tractar-se d'una torre d'aguait, molt semblant a la del Punxó, propera al llevant. A banda de complementar el control visual del territori, amb els altres assentaments de la zona amb els qui té interrelació, el Cantalar i la Llometa de les Albarisses, la seua ubicació també pot tenir a veure amb el control del pas des dels Alforins cap al Sochantre, travessant la serra. En èpoques històriques l'existència d'aquest pas secundari va donar origen al que a la Safra és conegut com a *camí de les Alcusses*, si bé passava una mica més al llevant.

Coordenades: 38°, 42', 44" - 0°, 53', 14". Altura: 725 m. UTM: H30; X: 683695; Y: 4287041.

Registre material: Conjunt núm.: 204.066.

Material ceràmic: Total fragments: 6; tots atípics.

Material lític: 1 fg. de pedra sorrenca.

Bibliografia: No coneguem referències bibliogràfiques.

EL POBLAMENT DE L'EDAT DEL BRONZE A LA FONT DE LA FIGUERA. ANÀLISI I CONSIDERACIONS

En els capítols anteriors s'ha tractat de donar a conèixer el *cos* documental dels jaciments i dels materials de que disposem a hores d'ara, sobre l'Edat del Bronze en aquest territori, com a base per a intentar realitzar una primera aproximació al seu poblament.

Seguirem ara amb un breu estudi dels materials i la problemàtica cronològica; un apartat dedicat a intentar analitzar l'estructuració del poblament (emplaçament dels assentaments, dimensions, intervisibilitat i territorialitat,

Figura 41. El Cantalar.

Figura 42. El Castellar de Cabra.

restes estructurals i hipòtesi funcional); acabant amb un breu apartat sobre enterraments i coves.

Materials i cronologia

La ceràmica. Com sol ser habitual, la indústria ceràmica és la resta més abundant entre tots els materials recollits als jaciments de l'Edat del Bronze de la Font de la Figuera. L'estudi ceràmic està realitzat sobre el total del material ceràmic, fruit de prospecció superficial.

Donada la poca singularitat d'aquests conjunts de materials, per a la seua anàlisi seguirem les pautes generals establides per al Neolític per Bernabeu (1989), i utilitzades posteriorment en estudis ceràmics amb algunes variacions i ampliades cronològicament fins l'Edat del Bronze (Guittart, 1987 i 1989; Pascual Benito, 1989; Pascual Beneyto, 1993; Bernabeu, dir, 1993; Bernabeu *et alii*, 1994, entre altres). Hem utilitzat les variables segons les necessitats dels nostres materials, adaptant-nos en gran manera a les últimes revisions fetes per a l'estudi de les ceràmiques de jaciments del Neolític final.

La valoració de la indústria ceràmica la fem sobre el seu conjunt, fent anàlisi particular sols en els casos de peces que tinguen un especial interès. La descripció detallada dels elements morfològics i tipològics trobats, queda recollida en un quadre general i en la descripció de cada jaciment.

El total de fragments que han estat estudiats directament ascendeix a 1.236, dels quals el 82,5 % són fragments atípics. En general la vaixela és de poca qualitat si atenem al grossor de les parets i al tractament de les superfícies dels vasos, ja que existeixen una majoria de vasos de parets mitges i grosses, per damunt dels 9 mm, i tan sols un 25% de les restes ceràmiques presenta algun tipus de tractament. De tota manera cal assenyalar que tot el conjunt és fruit de treballs de prospecció i aquest fet sens dubte determina que les conclusions que es puguen extraure sobre el caràcter o qualitat de la vaixela tinguen poc valor, ja que quasi el 39% del fragments tenen la superfície erosionada. A pesar de tot açò i comparant la mostra fontina amb altres conjunts que nosaltres hem estudiat com puga ser la dels jaciments de la part occidental de la Vall d'Albaida, trobem ací, com a particularitat, que en alguns jaciments les ceràmiques presenten bones factures, amb tractament de superfície, pastes depurades, desgreixants molt petits i coccions a altes temperatures.

En general podem definir la indústria ceràmica que nosaltres hem estudiat dels jaciments de la Edat del Bronze de la Font de la Figuera de la següent manera:

1- Escassa incidència de les superfícies decorades. Les ceràmiques decorades sols representen el 0,3% sobre el total del conjunt i solament 4 vasos apareixen decorats. Els tipus decoratius emprats són tots decoracions plàstiques. Fragments decorats amb cordons, amb digitacions en el llavi i un últim fragment amb unguilacions també sobre el llavi. Totes aquestes tècniques estan ben representades al llarg de l'Edat del Bronze, per la qual

cosa tenen poca significació cronològica. No obstant això, el gran vas de la Solana de la Penya Foradada 1, orsa amb coll i vora molt exvasada i cos elipsoide, de la que conservem 18 fragments, presenta una decoració a base de cordons que parteixen d'un botó prop de la vora; tant per la tipologia del vas com per la seua decoració ens recorda molt als grans vasos de Puntal dels Llops d'Olocou (de Pedro, 2002), l'Ereta del Castellar de Vilafranca (Ripollés, 1997), Casa del Camp de Casinos (Martí i De Pedro, 1997), entre altres. Sembla ser que es tracta d'un tipus decoratiu característic de moments avançats de l'Edat del Bronze: Bronze recent o tardà. Podem considerar almenys interessant que tots els paral·lels els trobem al nord del riu Xúquer; tan sols en el Cerro del Cuchillo (Hernández, Simón i López, 1994) apareixen uns fragments que ens poden recordar, salvant les distàncies, aquests motius.

- 2- Dintre del conjunt de les ceràmiques, com ja ho hem indicat, veiem un gran domini de les ceràmiques no tractades i erosionades; entre les tractades destaquen les allisades sobre les brunyides. Existeix un predomini de les parets mitges i grosses sobre les fines que són minoritàries, la qual cosa accentua encara més la manca de qualitat del material ceràmic. De totes formes com ja hem assenyalat l'origen superficial dels materials condiona significativament les conclusions, per la gran quantitat de fragments en mal estat de conservació (erosionats).
- 3- Els elements de premsió són escassos i amb poca variació tipològica; així els més abundants són els mameillons que representen el 63,8% del total, seguits de les anses anulars, llengüetes, anses cinta, botons i un cordó.
- 4- Pel que fa als llavis, els més abundants són els arrodonits, la resta de variables tipològiques estan representades de manera testimonial. Llavis bisellats arrodonits i en angle, plans, apuntats, engrossits interns, engrossits externs i engrossits dobles. En percentatges els arrodonits representen el 68,8%, seguits del bisellats arrodonits amb el 10,3% i els engrossits exteriors amb el 8,4. La resta tenen valors molt més reduïts.
- 5- Les vores destacades que trobem més representades en el conjunt ceràmic són les exvasades, que representen un 64,8% del total, front a les rectes/reentrants.
- 6- Existeix pràcticament una igualtat entre les formes de perfil senzill, derivades de l'esfera i els perfils compostos, encara que cal assenyalar que aquests últims són majoritàriament perfils trencats per la presència de llavis o vores diferenciades. Entre aquestes formes de la classe C trobem veritables vasos amb perfils compostos, formes exvasades, amb coll, característics de la vaixela de l'Edat del Bronze.
- 7- Les bases del conjunt ceràmic són molt poques; d'aquestes la majoria de les que es poden reconèixer són planes o aplanades, tipus que està present durant tota l'Edat del Bronze. Entre totes elles volem ressaltar,

pel seu possible interès, la base plana de peu massís de l'Alt del Bustal, tipus de base en principi característic de moments avançats d'Edat del Bronze, possiblement d'un Bronze recent-tardà.

- 8- En l'aspecte formal, la indústria estudiada té un predomini de les formes de la classe C, seguida de la classe A i de la B i D.

El poc nombre de peces amb possibilitats de reconstruir la seua forma completa fa que siga molt aventurat poder exposar percentatges i encara més conclusions sobre aquests. De tota manera s'observa un clar predomini de formes de la classe C (amb un I.P. major de 70). Entre aquestes destaquen el vasos amb coll curt generalment exvasats, grans contenidors amb vora diferenciada, troncocònics, troncocònics invertits, olles globulars i grans orses amb la vora exvasada.

Per una banda destaquen la gran orsa-contenedor de la Solana de la Peña Foradada -1, orsa amb coll i vora molt exvasada i cos elipsoide, que com hem assenyalat presenta una decoració a base de cordons que parteixen d'un botó prop de la vora. Es tracta d'una forma ceràmica que trobem en moments avançats de l'Edat del Bronze. En el mateix jaciment de la Solana de la Peña Foradada -1 trobem dos vasos més, sense decoració, però tipològicament semblats als que presenten aquestes decoracions amb cordons i botons.

També es pot destacar un vas carenat amb la carena baixa i la vora clarament exvasada del mateix jaciment, tipus habitual en moments avançats de l'Edat del Bronze (Bronze tardà-recent). Trobem paral·lels en jaciments que presenten un nou repertori de formes entre les quals estarien aquests vasos carenats: Casa del Camp (Casinos), l'Ereta del Castellar (Vilafranca), Cabezo Redondo (Soler, 1987).

Troblem ben representades les formes de la classe B (I.P. menor de 45). Són formes molt habituals durant tota la prehistòria i per extensió les trobem en tots els estadis de l'Edat del Bronze. Els més habituals són el bols hemisfèrics i bols globulars, així com alguns bols hemisfèrics amb el llavi diferenciats o també algun amb el perfil compost (en S).

Les formes de la classe A, la majoria en fragments que no hem pogut reconstruir en la seua totalitat. Entre les que hem pogut esbrinar el seu tipus destaquen les escudelles i els plats de perfil senzill, habituals durant tota l'Edat del Bronze. També tenim dins del conjunt un plat o font de perfil compost amb muscle del jaciment del Fossino, vas del que hem localitzat pocs paral·lels. Ens recorda algun vas amb muscle i vora recta del Cerro del Cuchillo (Almansa), a algun vas carenat de Cabezo Redondo (Vilena), a un fragment de vora de La Illeta dels Banyets (El Campello) (Simón, 1996), amb possible cronologia del Bronze Recent-Tardà.

Material lític. Les restes lítiques recuperades en els

jaciments de la Font de la Figuera són totes ben característiques de l'Edat del Bronze.

Pel que fa a les restes de talla de sílex, les més abundants són les ascles sense retocar, seguides dels trencalls i resquills, cosa normal en tractar-se de materials de prospecció superficial. L'utilitat és molt poc variat durant l'Edat del Bronze i així entre el conjunt que ara presentem destaquen les dents de falç, algunes d'elles amb patina de sega, preferentment amb 2 i 3 osques, algunes molt desgastades pel seu ús. També tenim algunes ascles retocades preferentment amb retocs marginals, així com un possible trepant.

També és important la presència de fragments de molins, tant de la part passiva com l'activa, constats a pràcticament tots els assentaments, tot i que solament es van recollir algunes mostres. En canvi, altres elements habituals de pedra polida, en especial aixoles o destrals, no han estat pràcticament atestats.

Destaquen un fragment de braçalet d'arquer del jaciment del Fossino (Ribera i Pascual Beneyto, 1995). Sembla que es tracta d'un fragment de braçalet d'arquer del tipus 1 de Sangmeister característic de l'Edat del Bronze en el País Valencià (Bernabeu, 1984).

Metall. (fig. 43). Les restes metàl·liques són molt escasses en el total de la mostra. De les Canyadetes, prové un fragment d'eina, possiblement un punyal de reblons. Per tractar-se d'un fragment de reduïdes dimensions no podem saber el seu subtipus.

Més interès tenen les dues puntes foliàcies del Fossino, puntes Palmela d'ampla cronologia (Simón, 1998); una d'elles, un fragment, presenta un 5,91% d'estany i podria tenir una cronologia recent dins de l'Edat del Bronze.

Esment a banda i del major interès pel nombre i varietat, és el conjunt de peces metàl·liques recentment apare-

Figura 43. Mollle de fundició del Fossino, amb positiu en guix.

gut al jaciment de l'Altet de Palau, al Barranc del Mosso (García, De Pedro i Sánchez, 2005); possiblement del Bronze Tardà-Recent.

Finalment, les destrals planes de secció rectangular de la Cova Santa són prou semblants a les del conjunt del l'Altet de Palau, encara que la que es va analitzar és totalment de coure amb un poc d'arsènic, mentre que almenys una de les de l'Altet de Palau té estany en una quantitat important (13,26%).

Els treballs posteriors a la troballa de metalls de l'Altet de Palau han tret a la llum una possible àrea d'activitat metal·lúrgica. Com ja vam indicar al seu dia (Ribera, 1996), un tret destacable del poblament del Bronze fontí seria la relativament abundant presència d'evidències d'activitat metal·lúrgica, segons interpretàvem, a molts poblats. Com ja s'haurà vist a la descripció de cada jaciment, són nombrosos els llocs als que atribuïm –malgrat no constatar escòries o restes metàl·liques– la possible existència de fornets de fosa o, en tot cas, altres estructures vinculades a activitats on s'ha arribat a aconseguir altes temperatures, la petja de les quals queda en la forta rubefacció de determinades àrees¹⁸, amb abundants restes de fang recuit, sovint formant un amàs indefinit –ja que afloren molt parcialment i no han segut objecte de neteja, excavació i estudi. Així, els jaciments que compten amb aquestes evidències serien: les Cabeçoles, on a banda de les notícies d'un forn i gresols, encara queden restes parcials d'un amàs de fang recuit i/o rubefacte. Semblantment ocorre al Caragol, al ponent de la part alta. De l'Altet de Palau no teníem el menor indici i tanmateix, ja s'ha dit, ara s'ha descobert i documentat una àrea d'activitat metal·lúrgica; a la Solana de la Penya Foradada – 1, en la part més alta; a l'Alt de la Fundició, on les restes de fang recuit estan molt disperses, i hi ha també molts fragments més dubtosos, ja que per les empremtes potser correspondrien a enlluïts de sostres o paredats. En aquest cas de més dubtosos inclouríem les restes, molt menors, de l'Alt del Regaixo, Penya Sangomengo i Picaio. Cas semblant seria el del Fossino, ja que solament tenim alguns fragments de fang cuit, si no fora per la important troballa del motlle de gres per a fondre puntes de llança de “tub buit i fulla nervada”, puntes característiques del Bronze final.

Altres. D'os treballat solament tenim un fragment de punxó, de secció circular, polimentat, del Serrat de Cal Llop –I, i la curiosa peça dentada, sobre escàpula, del Fossino (fig. 44). Una peça semblant, del Cabezo Redondo, (López Padilla, 2002: 246, 252), ha segut interpretada, en primera instància, com a una serra. Tot i l'evident aparença formal, funcionalment no s'adiu amb la poca duresa de la matèria; per això una altra funció apuntada per a d'altres peces sobre escàpula, però amb una àmplia mossa, en el cas de la de Niuet, com és la de desgranadora (Pascual Benito, 1998: 103-104), basant-se en altres exemplars del Neolític iranià i del Bronze búlgar, en principi ens sembla més adient. Tot i això, tampoc descartaríem nosal-

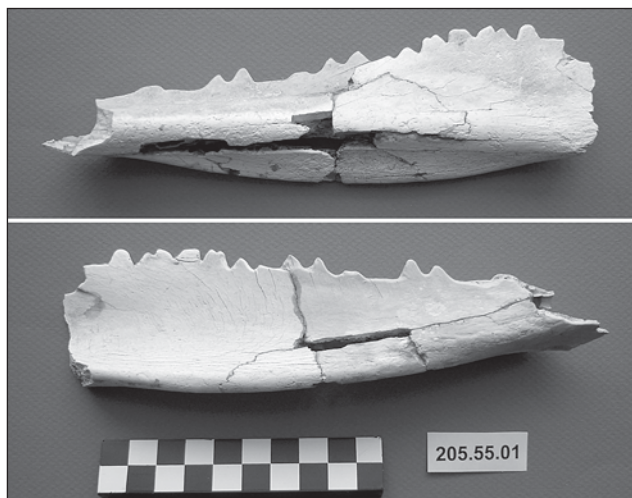

Figura 44. Peça dentada, en os, del Fossino.

tres, com apunta Lòpez Padilla, el seu possible ús com a pinta de cardar. Potser amb l'estudi detallat de les possibles senyes d'ús d'aquesta peça es poguera avançar.

Les restes de fauna constatades, com és normal en col·leccions superficials, són una mostra irrisòria, que no mereix esment.

En canvi, la malacofauna marina, sense ser abundant, està suficientment representada, amb unes quantes petxines –i fragments–, normalment de *cardium edule*, i sovint amb el nàntex perforat.

Per últim, també escassos són els testimonis de contrapesos de teler, de fang cuit, doncs tan sols tenim un fragment d'una peça, del Fossino, que hauria de ser oval, i amb 2 o 4 perforacions, així com referències a una altra, del Caragol, en aquest cas circular i de 4 forats.

Cronologia. Com hem pogut veure, la mostra de materials de que disposem ara és totalment insuficient per a intentar establir una seqüència cronològica dels jaciments del II mil·lenni en aquest territori. Quasi tots els jaciments ens remetent a un Bronze Ple amb pocs elements que es puguin adscriure fàcilment a moments més antics. Per contra n'hi ha uns quants que tenen elements clarament relacionables amb fases avançades d'aquesta cultura, Bronze recent-tardà. Seria el cas de la Solana de la Penya Foradada –1 i del Fossino, que podria allargar-se fins i tot als primers moments del Bronze final, com a casos més clars. Tant l'Alt del Bustal com l'Alt de la Fundició, amb indicis més febles, potser també perduraren fins al Bronze tardà. Per últim, l'Altet de Palau, segons sembla, com a mínim hauria de tenir una fase tardana, segons s'ha vist per les darreres descobertes.

Sembla doncs, per totes aquestes dades i pels indicis d'activitat metal·lúrgica també en altres jaciments, si no anem errats, que aquest territori viuria una certa efervescència durant els moments evolucionats de l'Edat del

POBLATS DEL BRONZE/ MAT.	VORES			LLAVIS									ELEM. PRENSIÓ			BASE	CARENA	DEC.			COCCIÓ			TRACTAMENT			ATÍPICS													
	1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	1	2	3			4	5	6	7	1	2	3	1	2		3	0	1	2	3								
1-Les Cabeçoles	4	5		9		2	1						2	2	1																		12	2		7	2	4	1	155
2-Barranc del Mosso	1			2									1																				2	1		1	2			19
3-El Caragol	1	1		5	1								1	1						1													5	2	3	2	1			44
4-Vallmelós-1				1									1																				1			1				7
5-L'Alt del Regaixó	1	1		1						1																							2			2				15
6-L'Alt de la Fundició	2			4				1	1				1																				7		4	2	1			13
7-El Cofranet-1	1			1																													1			1				13
8-Les Canyadetes	9	18		32	2	2	5	2	10	1	2		8																				1	47	14	21	25	7	8	198
9-Santa Bàrbera																																								15
10-L'Alt del Bustal				1	1	1							1																				5	1	5	1		1		27
11-Penya Sangomengo	2			4	1								1																				4	2	2	2	2	2		48
12-El Picaio											2																						1	1	1	2				56
13-Penya Foradada Nord	1	1		1	1	1																											1	1	1	1	1			78
14-Penya Foradada Sud				1	2																												3			1				47
15-Solana P. Foradada-1	8			12			1	1		1			1	1	2																		13	4	9	4	3	2		169
16-Solana P. Foradada-2				1	1								2																				1		1					10
17-L'Alt. del B. Massanofe																																	1					1		14
18-El Fossino	8	10		33	2	2	5	3		1	1	7	1																				24	10	9	14	11	2		92
Total	27	47	1	109	5	9	17	2	14	2	5	1	25	3	3	2	3	2	2	4													130	38	69	54	32	13		1020

Vores: 1-recta/reentrant; 2-exvassada; 3-ala plana.

Llavis: 1-arrodonit; 2-apuntat; 3-pla; 4-bisel·lat arrodonit; 5-bisel·lat en angle; 6-engrossit exterior; 7-engrossit interior; 8-engrossit doble; 9-troncocònic.

Elements de pressió: 1-mamelló; 2-ansa cinta; 3-botó; 4-llengueta; 5-ansa anul·lar; 6-cordons; 7-ansa subcircular.

Bases: 1-plana.

Decoracions: 1-cordons; 2-digitacions; 3-ungulacions.

Cocció: 1-oxidant; 2-reductora.

Tractament: 0-erosionada; 1-no tractada; 2-allissada; 3-brunyida.

Quadre 1. Material ceràmic dels jaciments de la Font; Quadre general, sense incloure coves ni veïns.

Bronze, a partir de la meitat o 3er. terç del II mil·lenni. Tot i això, cal fer constar que mentre uns poblats tenen una forta potència estratigràfica, que permet suposar una llarga perduració en la seua ocupació, en d'altres és molt minsa i deuen obeir a moments més concrets. Però tot això s'haurà de verificar i aprofundir mitjançant excavacions i estudis detallats.

DISTRIBUCIÓ I ESTRUCTURACIÓ DELS ASSENTAMENTS

L'emplaçament

Els llocs triats per als assentaments de l'Edat del Bron-

ze a la Font, seguint la norma constatada de forma general, i en especial a les comarques limítrofes: l'Alt Vinalopó (Jover, López i López, 1995), (Esquembre Bebià, 1997), Corredor d'Almansa (Simón, 1987), Cabdet (Pérez Amorós, 1996), la mateixa Costera (García Borja, 2004) o la Vall d'Albaida (Ribera i Pascual, 1994, 1995, 1997), també són llocs elevats o prominents, tossals, alts o alterons, moltes vegades sobre cingleres, que dominen visualment un determinat territori. La distribució és bàsicament perifèrica a les valls, aprofitant els estreps dels marges muntanyosos, situats a diverses cotes; però també cal destacar alguns assentaments situats en posició més central o avançada sobre les terres planes, aprofitant l'existència ací de turons amb aqueixa disposició, com ara les Cabeçoles,

RELACIÓ TOTAL DE JACIMENTS.

La Font de la Figuera

<i>Clau</i>	<i>Nom</i>	<i>Extensió</i>	<i>Cat^a.A*</i>	<i>Desnivell</i>	<i>Cat^a.B*</i>	<i>Cat^a.C*</i>	<i>Conn. Visual</i>
1	Les Cabeçoles	1500*	4-	30-	1-	1	2?,3,8,9,10,11,12,13,17, A,B,C// 18,D
2	L' Altet de Palau (Barranc Mosso)	2000	4-	30-	1-	2	1?,17// (L): 18, D, E
3	El Caragol (o l'Altet Redonet)	2000	4-	40-	1-	1/3	1, A,B,C, // (L): 13,17,18, D,E
4	Vallmelós - 1.	100	1-	200-	3-	3	17(L)
5	L'Alt del Regaixo	240	2-	50-	2-	1/3	00
6	L'Alt de la Fundició	600	3-	30-	1-	1/3	00
7	El Cofranet - 1	80	1-	120-	3-	3	9
8	Les Canyadetes (l'Escaleta d. M.)	2700	4-	40-	1	1	1,11,12,13, // (L): A,B, C
9	Santa Bàrbara	100?	1	80-	2-	1	1,7,10,11,17// (L): A,B,C,D,E
10	L'Alt del Bustal	150	2-	120-	3-	2	1,9,11,17 // (L): A,B,C
11	La Penya Sangomengo	600	3-	120-	3-	2	1,8,9,12,13 // (L): A,B,C
12	El Picaio	800	3-	230-	3-	3	8,11,13 // (L): 1,A,B,C
13	La Penya Foradada Nord	90	1-	350-	3-	3	8,11,12,15,16, F// (L): 1,3,17,18,ABD
14	La Penya Foradada Sud	100	1-	350-	3-	3	15,16,F// (L): 18,D,E
15	Solana P. Foradada - 1	300	2-	80-	2-	1	13, 14
16	Solana P. Foradada - 2	70	1-	100-	2-	1	13, 14, F
17	L' Altet del Barranc de Massanofe	80	1-	0/20-	1-	1	1,2, 9,10, A,B,C,D,E, //(L): 3,4,13
18	El Fossino	3000	4-	30-	1-	1	D// (L): 1, 2, 3, 13, 14, A, B, C

I: La Cova del Regaixo

II: La Cova Santa

III: La Cova de la Balconada

IV: La Cova de Sangomengo

V: La Coveta del Frare.

Altres veïns immediats

<i>Clau</i>	<i>Nom</i>	<i>Extensió</i>	<i>Cat^a.A*</i>	<i>Desnivell</i>	<i>Cat^a.B*</i>	<i>Cat^a.C*</i>	<i>Conn. Visual</i>
A	La Penya Roja Sud 1	1400	3-	200-	3-	2	1,3,17// (L): 8,9,10,11,12,13, BC,D,E
B	La Penya Roja Sud 2	250	2-	150-	3-	2	1,3,17// (L): 8,9,10,11,12,13, AC,D,E
C	La Penya Roja Sud 3	150	1/2-	110-	3-	1/2	1,3,17// (L): 8,9,10,11,12,13AB,D,E
D	El Serrat de Cal Llop 1	1000	3-	120-	3-	1/2	17, 18// (L): 1,2,3,9,13, A,B,C
E	El Serrat de Cal Llop 2	1200	3-	100/50-	3/2-	1/2	17// (L): 1,2,3,9, A,B,C,
F	La Llometa de les Albarisses	400	2-	20-	1-	1	13,14, 16 Alt. Sud

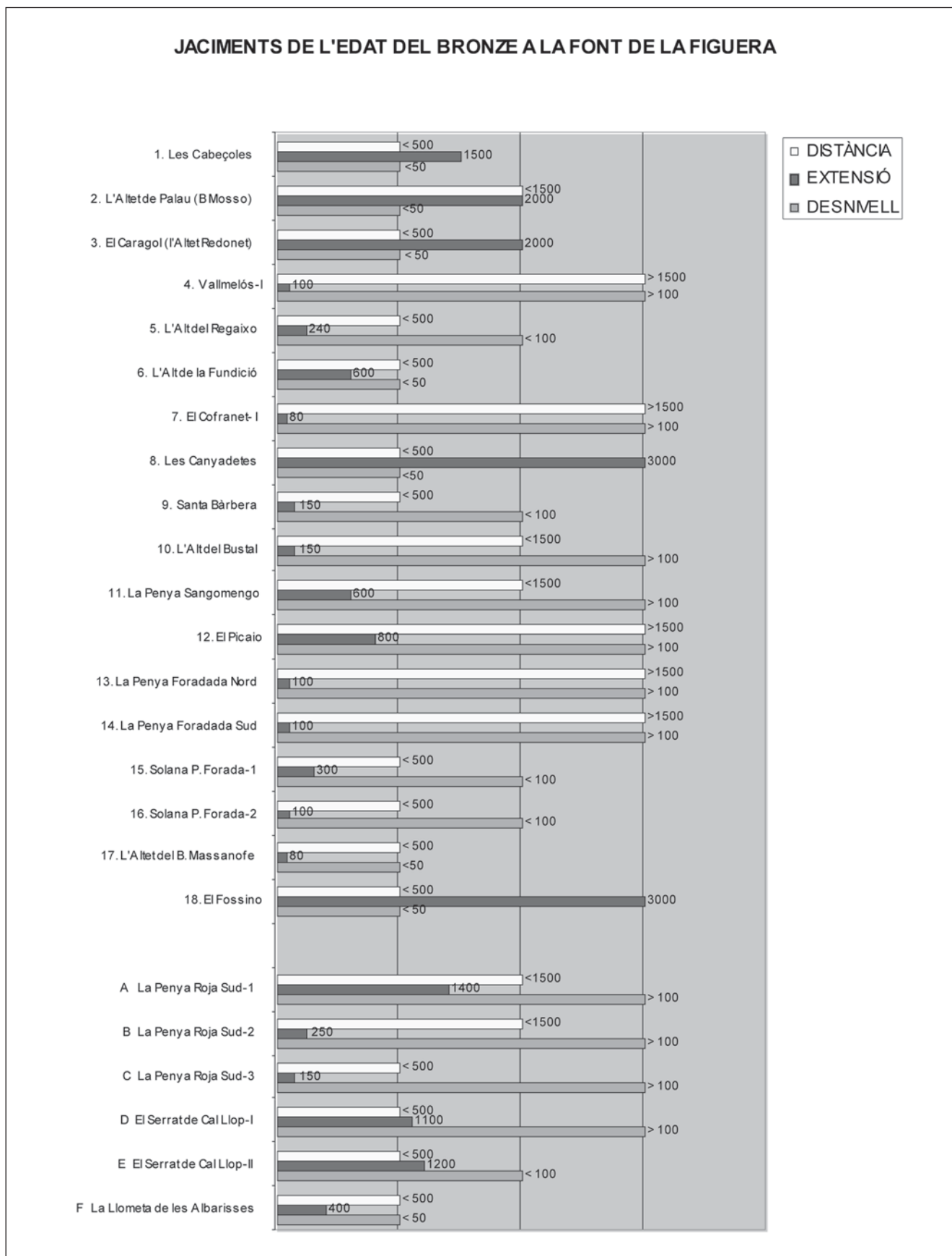
Extensió : en m2. Desnivell: en m. aproximats d'altura sobre les terres planes.

Cat^a.A*: -1: Talaies (< 150 m2).- 2: Caseries (150/500 m2). -3: Poblats petits (500/1500 m2). -4: Poblats grans (> de 1500 m2).

Cat^a.B*: -1: desnivell baix (< de 50 m.). -2: desnivell mig (50/100 m.). -3: desnivell alt (> 100 m.).

Cat^a.C*: distància a les terres àptes explotació: -1: propera (< 0,5 km). -2: mitja (0,5/1,5 km). -3: llunyana (> 1,5 km.).

Quadre 2. Relació total de jaciments; incloent coves i veïns immediats.

Quadre 3. Gràfic de relació entre extensió, distància i desnivell dels jaciments de la Font, en valors relatius.

Santa Bàrbara o Alt del Barranc de Massanofe. La majoria es troben agrupats en tres nuclis, vora la vall principal, mentre que altres assentaments marquen les vies de penetració a les zones de serra, seguint els barrancs, com seria el cas dels dos assentaments interiors del barranc del Mosso, i d'altres quatre punts de poblament isolats a l'interior de la serra. Aquests podrien servir de pont cap a terres més interiors, com ara la zona de serra de Navalón¹⁹, o la del llevant d'Almansa (Simón, 1987) on el poblament seria molt menys dens.

Dels 18 assentaments considerats, al terme estricto, 7 (40%) s'emplacen a més de 100 m d'altura per sobre de les terres planes de la vall, arribant en alguns casos als 200 i 300 m de desnivell. Si tenim en compte també als veïns immediats (jaciments A a F) el percentatge augmenta a un 50% (12 dels 24 jaciments).

De l'altra meitat del total, incloent veïns, solament 3 (12%) es localitzen a l'estatge intermedi, sobrepassant els 50 m de desnivell; mentre els 8 restants (38%) es troben entre els 20 i 40 m elevats. Cap se n'ha pogut localitzar en terres planes.

Malgrat els forts desnivells esmentats per a una gran part dels casos, (62%), solament 5, –la majoria de molt reduïdes dimensions– es troben a més d'1,5 km de distància de les terres amb possibilitats d'ús agrícola (valor mig), pel que, tot i el pendent a salvar, entrarien dins el cercle de mitja hora de marxa (2 km); altres 7 es troben a més de 0,5 km, o siga dins el cercle de 12 minuts de marxa (1 km). Però els altres 12 jaciments (50%) es troben immediats o ben pròxims a les terres explotables.

Per tant, tot i la relativa diversitat d'emplaçaments –sobretot a nivell de diferents estats de cota–, resulta obvi que ha primat sempre la recerca d'elevacions o d'emplaçaments amb possibilitats de domini visual –i/o defensiu–, sobre qualsevol altra consideració, però seguida immediatament de la recerca de proximitat a terres explotables, ni que siga d'un valor mig, ja que no de les terres amb possibilitats de major rendiment (valor alt) les quals no solen trobar-se a menys d'un km dels jaciments, sinó més aviat entre els 2 i 4 km, en la majoria dels casos.

Les dimensions dels assentaments

Tot i que l'extensió que donem dels jaciments és estimativa, ja que altrament caldria verificar l'amplitud exacta mitjançant excavacions o delimitacions precises, les diferències de grandària que trobarem són molt pronunciades.

En treballs anteriors referits al poblament de la veïna Vall d'Albaida (Ribera i Pascual 1994, 1995, 1997), vam diferenciar, atenent a les dimensions, quatre categories d'assentaments: -Poblats grans, amb més de 1.500 m²; -Poblats petits, entre 500 i 1.500 m²; -Caseries, entre 150 i 500 m²; -Masos-cases aïllades/ torres-talaies, amb menys de 100 m², que ara hem rectificat fins als 150 m².

Com que aquesta subdivisió ens resultà operativa, a pesar de ser segurament tan arbitrària com altres utilitzades

també en territoris veïns (p.e. Jover, López i López, 1995 i 1999, o García Borja, 2004), hem considerat mantenir-la, provisionalment.

Així les coses, començant pels poblats grans, hi ha dos assentaments –les Canyadetes i el Fossino– que destaquen en grandària de tota la resta, arribant, en ambdós casos, als 3.000 m² i ubicant-se a ambdós extrems del terme i a més de 5 km de distància. Altres dos jaciments els segueixen, amb els seus 2.000 m² –l'Alt de Palau (o del Barranc del Mosso) i el Caragol–, amb la particularitat d'ubicar-se en la mateixa valleta o corredor, i molt pròxims entre ells i un tercer encara, les Cabeçoles, de menors dimensions. El fet d'haver sofert, aquest últim, moltes transformacions –al nostre entendre reduint-lo–, a més de la seua molt millor posició geoestratègica, fa que ens inclinem a considerar-lo com a jaciment *nuclear* d'aquesta important agrupació d'assentaments del barranc del Mosso, a pesar de la ja dita menor extensió aparent o actual, i suposant, com sempre, una hipotètica coincidència temporal amb els altres dos.

La diferència dimensional amb els jaciments de l'escalfó inferior, o poblats petits, és molt gran si tenim en compte solament el terme estricto, ja que únicament trobem tres assentaments entre 600 i 800 m² –l'Alt de la Fundició, la Penya Sangomengo i el Picaio–; per això és precís incloure els jaciments veïns immediats, per obtenir una visió més correcta, al nostre entendre, ja que aleshores comptem amb tres assentaments més d'aquesta categoria, que es troben entre els 1.000 i els 1.400 m² (Serrat de Cal Llop I i II, Penya Roja Sud – 1), suavitzant-se així aquell profund escaló.

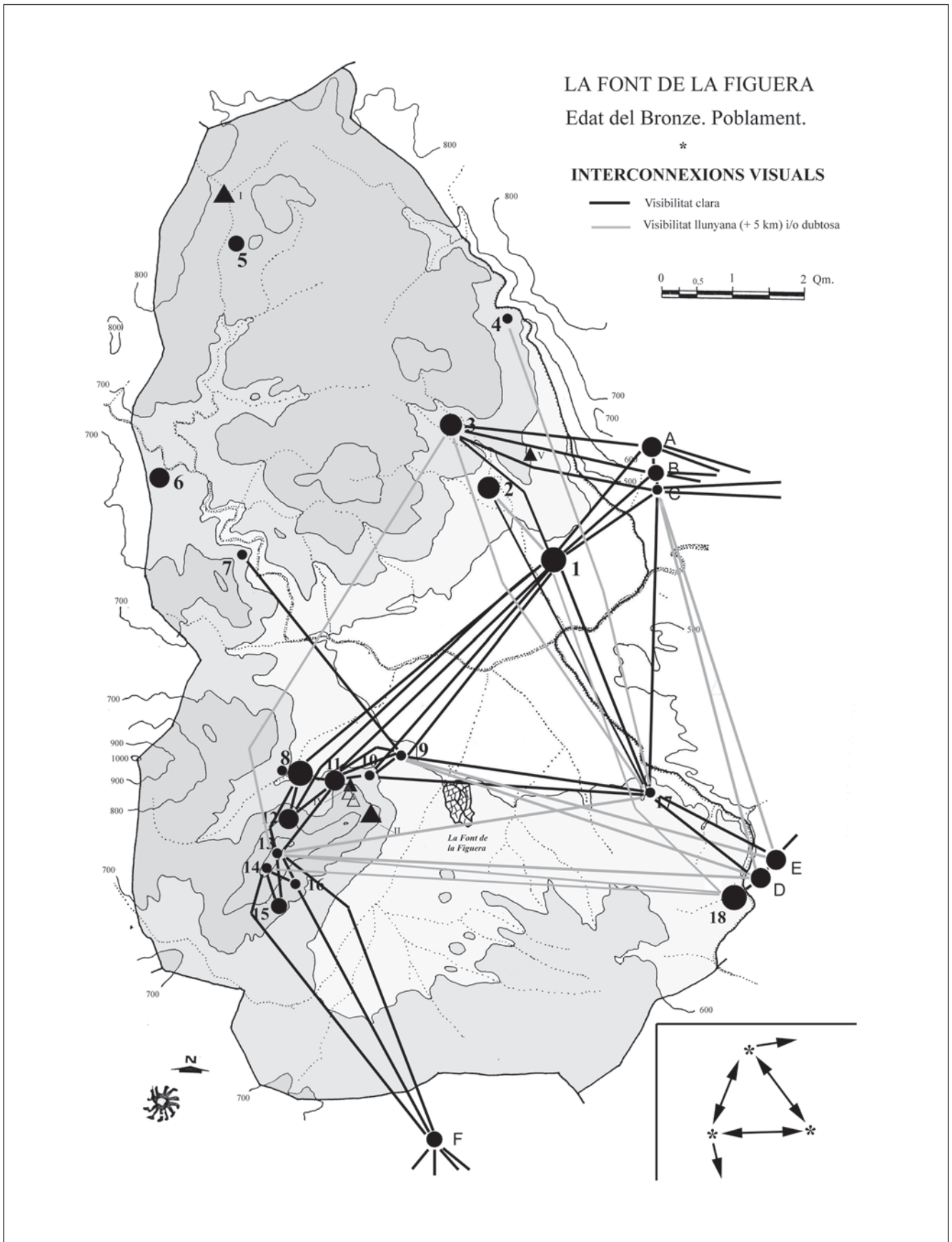
Passant al nivell inferior, les caseries, tenim un total de 4 jaciments, –incloent veïns–, resultant ser totes elles tirant a menudes, ja que tan sols un parell sobrepassaria els 300 m² (la Llometa de les Albarisses, Solana P. Foradada - 1), estant la resta al voltant dels 250 m², (l'Alt del Regaixo, Penya Roja Sud –2), és a dir, molt pròximes a les talaies.

Per fi, com a simples talaies hem de considerar els 8 jaciments restants, ja que a banda de la seua curta extensió, entre els 70 i els 150 m², per la seua ubicació, desnivell, connexions visuals, etc., els fa excel·lents punts d'aguait, sovint en clara vinculació a assentaments majors.

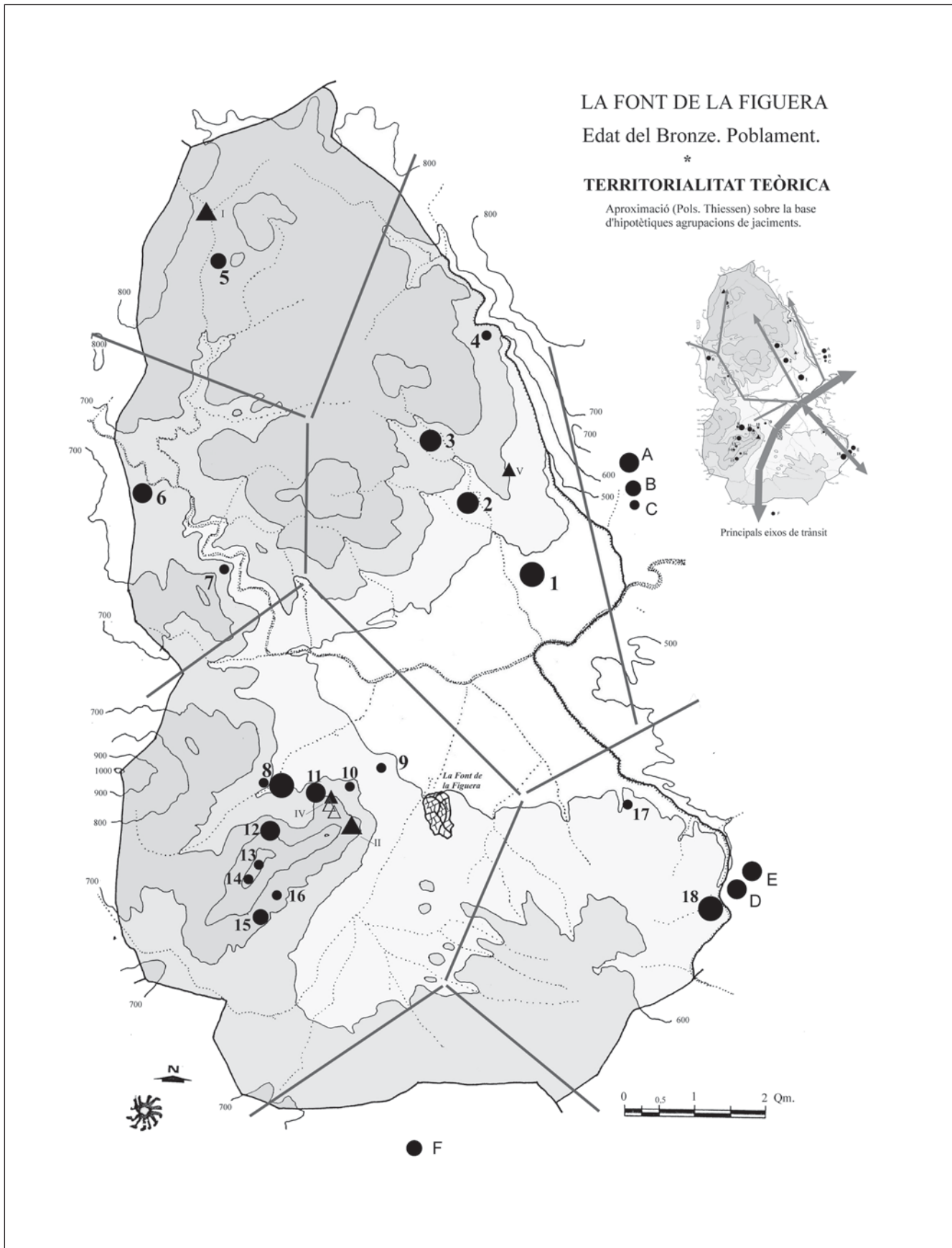
Es constata, doncs, una enorme variació en la grandària dels assentaments de la Font (proporció de 1 a 40, en els casos extrems). Aquestes altes diferències de grandària, juntament amb la ja assenyalada diversitat dels emplaçaments triats i la seua àmplia dispersió espacial, ens indicaria una forta estructuració o ordenació en l'ocupació del territori.

Intervisibilitat i territorialitat

Resulta obvi que per a que els mapetes de visibilitat i territorialitat teòrica que presentem tingueren alguna validesa caldria definir prèviament els límits cronològics dels assentaments coneguts. Tot i que tinguem dades en eixe sentit, per a algun jaciment, són tan incompletes que prefe-

Làmina XIII. Plànol del poblament de l'Edat del Bronze a la Font de la Figuera, amb les interconnexions visuals.

Làmina XIV. Plànol del poblament de l'Edat del Bronze a la Font de la Figuera, amb hipòtesi de territorialitat.

rim, posats a llançar alguna hipòtesi, no deixar ara fora cap dels assentaments; ni d'altra banda intentar tampoc fer mapetes on sols aparegueren, p.e., els que suposem que tenen una ocupació durant la fase tardana, que potser serien més enganyosos encara, en l'estat actual dels coneixements.

De l'observació del plànol d'interconnexions visuals el primer que es pot constatar és la gran complexitat d'aquestes interrelacions, i això que hem deixat de grafiar moltes de les connexions de visibilitat llunyana i/o dubtosa (més de 5 km), per tal de no enteranyinar més la qüestió.

Tota l'àrea central i oriental del terme, on es troben les terres explotables i per on passen les rutes principals, està coberta d'interconnexions, que la controlen visualment de forma completa.

Bàsicament podríem distingir dos feixos de connexions visuals que travessen el territori: un principal que en forma d'arc progressa des del sud cap al nord-oest i segueix cap al llevant, i un altre que considerem secundari, de sud-est cap a nord-oest. Un tercer feix, menor encara, travessaria d'est a oest. En realitat una mena de triangle que estaria interrelacionant els tres nuclis o agrupaments principals d'assentaments de la Font: els del Capurutxo, al sud-oest, els del Fossino, al sud-est, i els del Barranc del Mosso, al nord²⁰. Apartats d'aquestes agrupacions, solitaris i sense cap connexió queden alguns assentaments a l'interior de la serra.

Si tenim en compte que els dos eixos menors del triangle (E-W i SE-NW) no tenen pràcticament continuïtat en les connexions visuals cap a fora de l'àrea, es ressalta el paper de l'eix principal en forma d'arc. En aquest cas, tant pel sud com per l'est, la progressió visual cap a fora de l'àrea de la Font queda garantida, podent arribar fins a l'àrea de Villena - Cabdet i la dels Alforins, a partir del jaciment F, mentre que cap a l'est penetra clarament a l'àrea de Moixent. Potser cal notar la coincidència d'aquest arc de connexions visuals amb la ruta de pas prin-

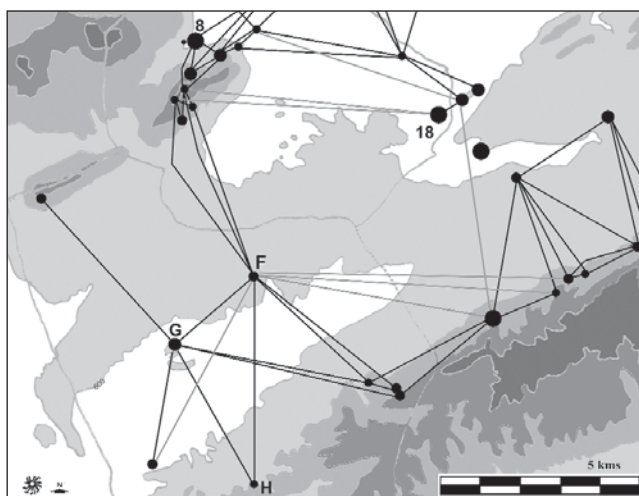

Figura 45. Plànol de l'àrea meridional de la Font de la Figuera, amb la progressió visual cap al sud i sud-est dels jaciments de l'Edat del Bronze.

cipal que, aprofitant la suau ascensió del sinclinal, esdevindrà posteriorment la via augusta romana (fig. 45).

Excepte en el cas de les Cabeçoles, amb més de 10 interconnexions en totes les direccions, és destacable el fet de que no s'observe una relació directa entre una major importància de l'assentament –suposada per la seua grandària–, i un major domini visual. Precisament la ubicació a poca altura dels altres dos assentaments de major jerarquia dimensional, les Canyadetes i el Fossino, fa que tinguin escasses connexions directes: 4 en el primer cas i tan sols una segura, en el segon. Tanmateix, a través d'aquests altres jaciments, alguns dels quals simples talaies a l'efecte, podrien entrar dins la xarxa total de relacions visuals.

No ens detindrem a analitzar totes les possibilitats, que es poden veure al plànol. Tan sols explicitar que únicament dos assentaments, (tres si comptem Vallmelós, que solament té una però llunyana), no tenen connexió visual amb cap jaciment conegut, tot i que puguen tenir un efectiu domini de les terres immediatament circumdants.

La forta irregularitat, de dimensions i de distribució, que presenten els assentaments de la Font, dificulta en extrem atribuir-los a un territori teòric en base a l'aplicació dels polígons de Thiessen, ja que l'intent d'aplicar els polígons a tots i cadascun dels punts de poblament, sense tenir en compte les seues dimensions i proximitat, resulta inoperant i totalment absurd, com ja es va veure, per exemple, a la Vall d'Albaida (Ribera i Pascual, 1997).

Tractant de realitzar una proposta més concreta, si tenim en compte bàsicament els tres assentaments majors, o nuclears, la qüestió es simplifica substancialment, quedant definits els espais que apareixen al plànol corresponent, amb territoris sub-hexagonals d'uns 20/25 km². Aquesta proposta sembla prou raonable i equilibrada, amb els coneixements que ara tenim, a pesar, per exemple, de la descompensació dels polígons del NW, amb amplis territoris i escassos i menuts assentaments, com correspondria, d'altra banda, a uns territoris poc atractius, amb escassos recursos agropecuaris, dels que es derivaria una més baixa densitat d'ocupació.

Restes estructurals i funcionalitat

Si la ubicació dels jaciments en zones generalment perifèriques a la vall principal, haurà afavorit la conservació de les estructures i dipòsits sedimentaris, a pesar de la forta erosió que es desprèn del seu emplaçament, tanmateix la pressió demogràfica dels darrers segles, transformant i abancalant moltes d'aquestes àrees marginals va arribar a afectar en gran mesura a la majoria dels assentaments de la Font.

Altres fenòmens postdeposicionals negatius, menors o més puntuals, hauran pogut ser la utilització d'algun jaciment com a pedrera per a forns de calç, o les repoblacions forestals. La coberta vegetal, en l'actualitat amb pineda i matollar relativament poc densos, haurà contrarestat en part la erosió, però també serà, en molts casos, un impedi-

ment afegit per a l'observació de les estructures que puguen aflorar.

En provenir exclusivament de prospecció superficial, no disposem de més dades que les despreses d'una observació subjectiva.

A cap jaciment del Bronze d'aquest territori, inclosos veïns immediats, hi ha senyals evidents de l'existència de muralles o de murs de dimensions majors que encerclaren l'assentament. En alguns casos es veuen murs que, més o menys fragmentàriament, semblen delimitar l'espai de l'assentament, però també podrien obeir a les simples necessitats d'obtenir espais plans, per mig de murs de contenció o d'aterrossaments, donades les característiques morfològiques dels emplaçaments, amb pendents generalment acusades.

A la majoria de jaciments es constaten acumulacions o amuntegaments de pedres i terra, clarament artificials, de dimensions, potència i formes variades, que deuen conservar restes estructurals soterrades, però que solament en algun cas són visibles, i sempre molt parcialment.

El Fossino s'emplaça en un promontori rocós d'escassa altura sobre les terres planes, amb grans possibilitats agropecuàries. L'assentament es troba segmentat en dos nuclis, separats uns 50 m, per un coll o depressió del tossal. Al de llevant, de menors dimensions, no es veuen més que algunes alineacions de pedres, sovint grans, com per a aterrossar o contenir el terreny. Al de ponent o nucli major, tampoc hi ha a la vista sinó fragmentaris murets o pedres alineades per a aterrossar. Sí que és notòria una gran depressió a la part alta que no sabem interpretar.

A banda de la funció de centre del grup de jaciments del sud-est que deuria tenir aquest poblat, a cavall de les Alcusses i els Alforins, i a banda també de l'explotació agropecuària, l'activitat tèxtil, etc., l'aparició d'un motlle de fosa estaria constatant-nos una activitat metal·lúrgica. La seua cronologia, molt tardana, en principi no s'adiu massa amb la majoria dels materials arreplegats, però la potència que sembla tenir el jaciment, permet suposar una llarga perduració, o diferents fases d'ocupació.

En les altres dues estacions d'aquest nucli sud-est de jaciments, instal·lades adjuntes, a ambdós extrems de la cimera del *Serrat de Cal Llop*, en la de ponent (I) trobem senyals de readaptacions al terreny per mig de breus aterrossaments, sobretot en tot el vessant septentrional, on s'aprecien llargs murets de pedra que conserven més d'un metre d'alçada, sovint formant bells angles i delimitant l'espai del poblat. El seu desenvolupament és longitudinal, conservant escassa sedimentació, excepte en cadascun dels seus extrems, on existeixen notables amuntegaments de pedres i terra. En la de llevant (II), a penes s'intueixen restes d'estructures, excepte potser en el seu extrem occidental, on s'aprecia un fort amuntegament de pedres de grans dimensions, conservant, en general, poca potència sedimentària.

Tot i les grans aptituds per al control del territori, els dos formarien sengles poblats petits, –amb poc més de

1000 m² cadascun–, i amb una peculiar proximitat immediata, el de ponent (I), amb bastants més trets suposadament defensius –com ja s'ha dit– que el de llevant (II), més obert i accessible als espais de producció.

A uns 2 km al nord-est, formant part hipotètica d'aquesta agrupació per la seua proximitat, està l'Altet del Barranc de Massanofe, jaciment problemàtic, per les seues característiques, en un monticle terror, en mig d'espais aptes per a l'agricultura, i potser exemple d'altres possibles totalment desapareguts pels abancalaments. Tanmateix no es veu cap senyal de resta estructural, pel que deuriem ser ben poques les adequacions de l'espai de l'alteró natural. Suposant la coincidència cronològica, la funció de talaia o punt d'aguait avançat del nucli sud-est sembla molt clara, ja que des d'ell les intercomunicacions visuals segures es multipliquen, cap al nord i ponent, fent d'enllaç amb els altres nuclis.

En el nucli nord de jaciments, ja s'ha dit que les Cabeçoles, tot i la menor grandària relativa, respecte els altres del Barranc del Mosso, ocupa una situació geoestratègica privilegiada, tant pel que fa a l'accés i/o control de vies de pas, com a disposició immediata de bons espais de producció. Tanmateix les restes estructurals romanents són ben escasses: algun muret fragmentari, un sector amb certa potència sedimentària, i possibles restes parcials d'un forn. Per les notícies de Cavanilles: *..unas como coberteras planas con agujeros*, fa la impressió de tractar-se de la graella d'un forn (?).

Els altres dos assentaments del Barranc del Mosso: l'Altet de Palau, en el curs mig, i el Caragol en la part alta, tenen ambdós major extensió que les Cabeçoles, amb prop de 2000 m² cadascun, i contradictòriament estan envoltats de terrenys molt menys aptes per a l'agricultura. El fet d'ubicar-se sobre una important via secundària, de pas cap a l'interior de la Serra –com avui mateix fa la carretera a Navalón–, no justificaria en cap cas la seua important extensió i proximitat, que no encertem a explicar²¹.

De tota manera les restes estructurals detectades són, en ambdós casos, ben minses: en l'Altet de Palau, ans dels treballs d'excavació que ara s'inicien, solament algun fragment de base de mur, discordant amb els parats dels bancals, un possible fossat artificial, un amuntegament en forma de caramull, i alguns sectors amb bona potència sedimentària; en el Caragol tan sols restes d'un possible forn i alguns sectors amb bon nivell sedimentari, sistemàticament esbiaixat per les transformacions recents.

Encara al territori d'aquest grup nord hem inclòs, per proximitat, la solitària estacioneta del barranc de Vallmelós, tot i que siga dubtós, en no tenir contacte visual amb cap dels tres assentaments del barranc del Mosso. El petit amuntegament irregular de pedres i terra s'asseu sobre un punt al damunt dels grans cingles del marge dret del barranc, des d'on es controla molt bé el pas per aquest barranc, via de penetració en la serra, paral·lela però més estreta i encaixonada que la del barranc del Mosso.

El nucli sud-oest de jaciments, escampats com un raïm

al damunt de la serralada del Capurutxo, és l'agrupació més nombrosa i complexa d'assentaments d'aquest territori.

Les Canyadetes és el jaciment nuclear, amb els seus prop de 3000 m², molt major que la resta, car els seus immediats inferiors no arriben als 800 m². Les seues vicissituds fan que no conserve més que breus fragments de bases de murs per a aterassar, amb escassa potència en general. Com a estructura veritablement singular trobem l'escaleta tallada en la roca per a accedir a la codolla –o aljub natural–, ja descrita. Altra singularitat d'aquest jaciment és l'existència de les bases d'una estructura quadrangular de 2,5 m de costat, amb grans blocs, separada de l'assentament, pel barranc del Puig, que hem d'interpretar com una torre o talaia per protegir el flac sud-occidental.

Amb idèntica categoria dimensional, el jaciment de les Canyadetes té també altres semblances amb el del Fossino en quant a ubicació: a la vora d'un importat barranc, amb certes defenses naturals, però alhora a baixa altura i bona accessibilitat des dels espais de producció immediats.

Ben diferent és la ubicació dels altres dos poblats petits del grup sud-oest: el Picaio i la Penya Sangomengo, encimbellats a més de 200 i més de 100 m respectivament, i per tant de dubtosa vocació agrícola, la qual hem d'admetre, almenys en el segon cas, si més no per les dents de falç trobades. En ambdós casos ocupen un espai de vessant, al recer dels penyals immediats, i les úniques estructures notades són restes fragmentàries de murs per a aterassar, alguns amb més d'1 m alçada, perpendiculars al pendent, seguint les corbes de nivell. També tenen restes de fang cuit, que tant podrien ser d'enlluïts de sostre, com d'algun forn (fig. 46).

A l'altra banda de la serralada, però ben connectada visualment amb aquests jaciments del sud-oest per les talaies d'enllaç, trobem l'única caseria clara d'aquest grup: la Solana de la Penya Foradada 1. Relativament accessible i senyora d'un ampli i apte territori de producció com és la Foia, la seua funció d'explotació agrícola del territori que-

daria ben atestada per la troballa d'una falç (6 dents de falç juntes). Amb els seus poc més de 300 m², tan sols hem observat algunes restes molt desfetes de murs per a condicionar l'espai i al cim, una mota de terres cendroses suportada per un mur de 4 m de llarg, i excepcionalment amb 2/3 filades de pedres mitjanes i grans. Si es verificara l'existència ací d'un forn de fosa –com creiem nosaltres–, tindríem un altre assentament on aquesta activitat complementaria la primària explotació agropecuària (fig. 47).

La funció de talaies dels cinc jaciments restants d'aquesta agrupació del Capurutxo sembla bastant òbvia, tant per la seua curta extensió, entre els 70 i els 150 m², com per la seua ubicació, a molta altura, que els fa excel·lents punts d'aguait. A més a més, les restes estructurals que s'aprecien en alguns d'ells, com en el cas de l'Alt del Bustal, amb una plataforma allargada sobre una alineació de blocs grans, o en el cas de la Solana P.F. 2, amb un amuntegament allargassat amb alguna alineació basal de pedres prou grans, també s'avindrien a d'aquesta funció, amb unes modificacions espacials tendents a donar rellevància o a realçar l'indret.

En els dos punts del cim de la Penya Foradada, les adequacions de l'espai serien molt menors, ja que a Penya Foradada Nord solament notem dos terrassetes amb parets de pedra fragmentaris, i en Penya Foradada Sud no queda res; açò podria explicar-se tant perquè per les pròpies característiques de l'emplaçament no necessitaren ni una mínima adequació de l'espai com, més versemblantment, pel seu ús molt esporàdic. Finalment, de la talaia que hi hauria a Santa Bàrbara res no podem dir, en haver estat engolida per l'ermita.

Amb tot, la complexitat d'aquest nucli sud-oest o del Capurutxo, amb un total de 10 jaciments, incloent la Cova Santa, tots prou o molt encimbellats, excepte el jaciment major de les Canyadetes, i amb 5 talaies, estaria indicant-nos una forta preocupació defensiva, o una necessitat de reforçar el control del camí principal, precisament allí on

Figura 46. Un muret del Picaio.

Figura 47. Base de mur en la Solana de la Penya Foradada – 1.

després de seguir recte de NE a SW per tota la vall del Cànyoles, inflexiona fortament cap al sud, al quedar tancada la vall per la pròpia serralada del Capurutxo.

En el sector nord-occidental del terme, amb amplis territoris bàsicament de serra, i escassos recursos agropecuaris trobem solament un parell d'assentaments: el poblat petit de l'Alt de la Fundició i la caseria de l'Alt del Regaixo. El primer, al costat d'una porció de terres aprofitables, però de baixa qualitat, i a la vora de la via de penetració del barranc del Cànyoles, sembla estar molt desfet i sols s'intueix una línia basal de muret de pedra, d'uns 5 m de llarga, en la part alta, així com relativa sedimentació. Les abundants restes de fang cuit podrien pertànyer a un possible forn –fent honor al seu nom–, o també a enlluïts dels sostres. No té cap connexió visual, ni tan sols, i ja és ben estrany, amb la propera talaia del Cofranet -1, a menys de 2 km aigües avall, que no obstant això hem inclòs dins del seu polígon. Aquesta talaia, sense pràcticament dipòsit sedimentari i on tan sols es constata una breu adaptació de la part cimbal, amb una línia de pedres, d'uns 5 m de llarga, es troba en un meandre del barranc, en un morro a mitja alçària del vessant nord del Cofranet, i sense terres explotables en la seua immediatesa. La seua única connexió visual és amb la talaia de Santa Bàrbara.

L'assentament més septentrional, la caseria de l'Alt del Regaixo, té trets i dimensions més aviat d'una talaia gran, amb els seus 240 m² i dalt un estrep rocós que domina el barranc del Regaixo. Conformava un amuntegament artificial allargassat, amb alguna alineació de pedres a la part cimbal. Tanmateix hi ha restes de fang cuit –forn?, enlluïts?– i disposa, en l'entorn immediat, d'un sector de terres de mitja qualitat adjunt a una font, configurant un espai relativament atractiu, com es confirmarà posteriorment amb l'establiment d'una petita explotació romana a la part d'enfront de l'Alt, o amb l'ús de la Cova del Regaixo, aigües amunt, en l'anterior o la mateixa època prehistòrica. Aquest tipus de poblament del NW, amb assentaments en general menuts, molt distanciats entre ells, sense interconnexions visuals, tancats en ells mateixos i que aprofiten algun rodal de terres aptes i alguna font, deu ser característic de les àmplies zones serranes més al nord de la Font.

Finalment, els tres assentaments de la Penya Roja, situats molt pròxims entre ells però a diferent cota, semblen obeir a una jerarquia ocupacional de l'espai on en la part més alta i inexpugnable s'ubica l'assentament nuclear o major, proper als 1500 m², on es veuen restes fragmentàries de murs alineats perpendiculars al pendent; en la part mitja hi hauria una caseria, notòria solament per un dipòsit sedimentari escàs i indefinit, i per davall d'ella, com controlant l'accés, una talaia típica conformada per una única estructura quadrangular a base de fragments de mur amb pedres grans.

Enterraments i coves

Ja s'ha vist suficientment, al capítol del poblament precedent i al descriptiu dels jaciments, el paper d'algunes

coves com a lloc d'hàbitat i enterrament, en diferents moments anteriors. Tanmateix per a l'Edat del Bronze, solament la Cova Santa ofereix dades segures de la seua ocupació, amb materials ceràmics abundants i fins i tot alguna destrada de metall. No sabem si també es van practicar soterraments, com sembla plausible, ni tampoc tenim major detall del caràcter permanent o més aviat ocasional d'aquest assentament. No està massa prop de cap altre jaciment a l'aire lliure i no hem constatat cap condicionament de l'espai per a talaia en les immediacions exteriors, ni tampoc és bon lloc per a considerar-lo refugi de pastors, donades les característiques de la seua ubicació, en un morro agut i sense pastures properes. En canvi a les solanes de la Font, Moles de la Cova Negra i rodalies, sí que hi ha nombroses i grans balmes molt aptes per a establir una relativa quantitat de caps de ramat, algunes molt properes als assentaments del Barranc del Mosso. Tanmateix, la majoria no conserven dipòsit sedimentari, pel que serà difícil treure conclusions, excepció feta de la Cova del Regaixo, i d'alguna altra, també amb dipòsit però sense investigar, com ara la Cova de Maria Segura, o la Cova del Gat.

Podria ser que algunes de les altres cavitats que s'ha vist que encobrien enterraments humans, com passa a d'altres territoris, pogueren haver-se utilitzat també durant l'Edat del Bronze, tot i que pels indicis que fins avui tenim, cal adscriure-les a moments anteriors.

En general, les dades procedents d'excavacions i/o reinterpretacions (p.e.: Jover i López, 1999), en els darrers anys, han anat posant de manifest, al País Valencià, la diversitat de ritus funeraris en l'Edat del Bronze. Juntaament amb els enterraments dins el mateix poblat, individuals o dobles, sobretot, en urnes, cista, fossa, etc., i amb aixovar escàs, destacat o sense, segueixen abundant els enterraments en coves, caus o esclerxes a l'entorn immediat dels jaciments i, tot i que en la majoria dels casos es documenten escassos individus, sembla que també hi ha enterraments múltiples seguint tradicions anteriors.

Als jaciments de la Font, sense tenir dades certes, creiem probable que hi haja soterraments a dins dels poblats, no sols pel context proper, com s'ha atestat a alguns jaciments del Vinalopó i com es va veure pels indicis existents a l'alta Vall d'Albaida, sinó també per un únic parell de dades: la primera correspon a la Penya Sangomengo, on segons els aficionats, cap a 1971, van treure un soterrat *en cista*, o caixa de pedres, del que vam poder veure, en 1984, 1 mandíbula, 2 fèmurs i altres ossos i fragments; la segona correspon al jaciment de les Canyadetes, on entre les recollides de material superficial de mitjans dels anys 70, vam arrebregar alguns ossos humans: costella i fèmur. És ben poca cosa i s'ha de prendre amb totes les reserves, però són les úniques dades de que disposem.

Hi ha molts altres llocs amb covetes, esclerxes o caus propers o immediats als assentaments, l'ús dels quals com a necròpolis és probable, a pesar de no haver-se recercat; posarem com a exemples, la pròpia Penya Sangomengo,

on en el sector sud, vora el cim, hi ha una gran esclatxa fent la impressió d'haver estat tapada intencionalment amb grans pedres. Cosa semblant ocorre a unes esclatxes properes al Picaio, com s'ha explicat a la seua descripció. Per fi, acabant amb aquesta sèrie de suposicions, constatar l'aptitud d'alguns caus situats immediats al ponent de la Penya Roja Sud.

NOTA FINAL

Concloent, i a mena de resum final podem dir que, tot i haver un relativament destacat poblament precedent a l'Edat del Bronze, ben constatat a partir del Neolític antic, si més no, amb la seqüència cardial i campaniforme, segons sembla no està molt estés ni generalitzat. Prova d'açò seria l'escassa expressió en jaciments a l'aire lliure, desconeixent-se, per ara, res semblant a l'abundant poblament, sobretot caracteritzat pels amplis camps de sitges, de les comarques properes, com la Vall d'Albaida, el Comtat i l'Alcoià, o el Vinalopó. Una explicació d'açò, –admes que s'ha recercat suficientment el territori– podria ser la relativa escassetat de llocs atractius, amb òptimes condicions bioclimàtiques i hídriques. Encara que no d'una manera tan sobtada com per exemple al territori veí dels Alforins, on a penes hi ha res anterior (Ribera i Pascual, 1997), amb les dades d'avui sembla que el poblament en l'Edat del Bronze irromprà amb força, estenent-se ara per arreu, colonitzant-se àmpliament i extensivament el territori. Segons pareix, aquesta expansió serà especialment notable a partir de la segona meitat del II. mil·leni a.C.

El poblament sembla estructurar-se a partir d'almenys tres jaciments nuclears, majors de 2000 m², situats a poc més de 5 km de distància entre ells, als voltants dels quals es constaten sengles agrupacions de jaciments secundaris, poblats petits i caseries, així com tota una sèrie de torres o talaies, controlant punts estratègics o servint d'enllaços visuals.

Dels 18 jaciments a l'aire lliure localitzats al terme estricta de la Font de la Figuera, 5 serien poblats grans, 3 poblats petits, 2 caseries i 8 talaies. Comptant també als veïns immediats, –cercant l'àmbit geogràfic més coherent–, el nombre de poblats grans es manté, però cal sumar 3 poblats petits (total: 6), 2 caseries (total: 4) i 1 talaia (total: 9), amb un còmput global de 24 assentaments.

Dins un entramat de territoris d'explotació immediata en forma de polígons subhexagonals, d'uns 20/25 km², l'espai ocupat pels propis assentaments, en les tres agrupacions principals està al voltant dels 5000/5500 m². La densitat de jaciments i d'espai ocupat es redueix dràsticament cap a les zones serranes del nord, amb pocs assentaments, menuts i aïllats.

En la tria d'emplaçaments ha primat sempre la recerca d'elevacions amb bon domini visual, seguida de la proximitat a terres explotables de valor mig, apartant-se relativament de les terres de major qualitat, sempre en el pla.

Les connexions visuals dins l'àrea d'estudi conformen una mena de triangle entre els tres nuclis principals d'assentaments. La progressió cap a (o des de) fora de l'àrea és possible solament pel sud –Albarisses cap a Villena i Alforins–, i pel llevant –cap a Moixent.

La complexitat del nucli de jaciments de la serralada de Capurtxo –amb 10 assentaments–, podria estar en relació amb la necessitat de reforçar el control de la via de pas principal, allí on aquella inflexiona fortament. Els poblats de barranc del Mosso, relativament grans i amb territoris poc aptes, podrien explicar-se per una hipotètica base econòmica predominantment ramadera.

Atesos els minsos materials procedents de velles prospeccions superficials, a penes es pot establir una cronologia dels assentaments tot i que veiem notoris indicis de que diversos assentaments corresponguen al Bronze Tardà o Recent, arribant en tan sols un cas al Bronze Final.

Les restes estructurals són, en general, ben poc destacades; en canvi hi ha molts assentaments amb possibles evidències d'activitat metal·lúrgica.

Tot i que no s'han documentat sepultures, hi ha indicis de la utilització de coves, caus i esclatxes als voltants dels jaciments, així com en algun cas, d'enterraments en l'interior del poblat.

La diversitat i interès dels jaciments de l'Edat del Bronze de la Font, creiem que queda ben atestada; no dubtem que les noves línies d'investigació, amb excavacions i estudis pluridisciplinaris, com les ara iniciades pel SIP amb l'excavació de l'Altet de Palau, ens haurà de desdir en molts dels aspectes ací aventurats, alhora que de segur ens aportarà importants novetats. En qualsevol cas, amb elles s'obri un futur esperançador per a avançar en el coneixement de l'Edat del Bronze de la Font de la Figuera i de les comarques centre-meridionals valencianes.

NOTES

1. Potser convé dir que a gran part del terme de la font, el sílex natural, en forma de nòduls, és molt abundant, i també òbviament els fragments producte de l'acció natural, per l'erosió, climàtica, o fortuïta, pel conreu.
2. Escrites l'essencial d'aquestes notes podem llegir l'article de Ll. Molina i S. McClure, on es revisen els materials de la Cova Santa, realitzant algunes importants matisacions al conclòs pels excavadors, bàsicament en el sentit de la certa presència de materials del final del Paleolític superior, així com la dubtosa existència de Mesolític; així mateix proposen, en base al material revisat, un hipotètic *hiatus* en el poblament entre els moments del Neolític antic i els campaniformes. (Molina i MacClure, 2004).
3. Aquestes galeries, de més de 40 m de recorregut, amb algunes àmplies sales interiors, comuniquen, per dues gateres, amb una altra obertura –la Cova del Triangle– que s'obri a la part oposada al vestíbul principal de la Cova Santa; ací també s'ha arreplegat algun fragment de ceràmica i sílex, tot i que

no hi ha dipòsit sedimentari d'alguna rellevància. Potser ve al cas notar que a la part alta del mateix turó de la Cova Santa també vam arrebregar, cap a finals dels anys 70, un conjuntet d'ascles de sílex, restes de talla al lloc, segons ens sembla.

4. Molts dels quals es trobaven a la col·lecció de V. Biosca Cirujeda, que vam tenir ocasió de inventariar preliminarment en 1984, i vam dipositar en part a l'Ajuntament; recentment alguns d'aquest materials han estat publicats per P. Garcia i E. Revert (2004); tot i que hi ha alguna discordança –en quant al nombre de fragments o de vores, p.e.– amb les notes que prenguérem nosaltres, deuen ser bàsicament els mateixos.
5. Avenc anomenat també com a Sima de San Domingo. Aquesta cavitat s'ubica immediata al poblat ibèric, al llevant, als peus d'on hi havia un gran pi vell que sobresortia de la resta. El Centre excursionista d'Ontinyent va realitzar nombroses exploracions espeleològiques a les cavitats fontines entre els anys 50 i 80 del passat segle, de les que es pot veure alguna ressenya en Ribera (1982).
6. En ser una cavitat poc coneguda rebia diferents denominacions, així la colla de V. Biosca l'anomenava Cova Guapa, mentre que altres l'anomenaven Cova Vella ... ; ho indiquem perquè així pot aparèixer a d'altres notes, tractant-se de la mateixa cova.
7. De fet l'únic ressenyable que coneixíem és l'aparició d'una aixoleta, de pedra marbre blanca, –veure foto–, a un bancal en les Costeres, al nord del nucli urbà, com a indicatiu d'alguna activitat, més que d'un hipotètic nucli de poblament. Agraïm al senyor Jordi Tortosa, posseïdor de la peça, la seua gentilesa.
8. De fet per al sector de la Font –que al remat va ser pràcticament l'únic prospectat de tota la comarca–, a banda les innumerable restes disperses, únicament s'arriben a detectar un parell de llocs amb indicis de nuclis de poblament del III mil·lenni, segons entenem, que serien: Simeta (més aviat: les Canyonetes de Baix), i Fossino (més aviat: la Casa Petit, ja en terme de Moixent); i segons ens sembla, amb ni una sola estructura documentada. D'altra banda no podem deixar de dir, sense minva del rigor i exemplaritat de l'estudi, que a nivell de denominacions, la lectura del treball, per als qui conequem el territori per ser-hi naturals, es converteix sovint en un galimaties incompreensible; pels desplaçaments dels topònims, confusions, denominacions inapropiades i utilització de formes castellanitzades.
9. Quan ja teníem substancialment redactat aquest article, hem tingut accés a la publicació d'una important troballa de metalls d'aquest assentament. Es tracta d'un nombrós conjunt de peces de bronze, amb destrals, cisell, punxons, polseres, etc. Un primer sondatge en el lloc de la troballa va treure a la llum restes que s'han d'interpretar com a part d'una àrea d'activitat metal·lúrgica. (Agraïm a M.J. De Pedro l'interès en fer-nos arribar les notícies). Aquestes novetats canvien notablement el panorama tant d'aquesta estació com del poblament de la zona en general, si més no, en el sentit de confirmar la presència de fornets de fosa o llocs amb activitat metal·lúrgica –que deuen ser molt abundants a la Font– i de la consegüent riquesa de peces de metall, pel que el bronze tarda sembla especialment remarcable a l'àrea de la Font. Les campanyes d'excavacions ordinàries ara iniciades pel SIP a d'aquest assentament, seran de cabdal importància per al futur de les investigacions.
10. Revisant la bibliografia vam notar que, per la seua situació, aquest assentament deu ser el mateix que el que Simón anomena Cerro de Cañoles, pertanyent a Almansa. Si efectivament és el mateix, com sembla despendre's de les coordenades i algunes dades descriptives coincidents, aleshores l'altura donada per aquest autor (747 m) seria errònia, ja que es d'uns 660 m, i indubtablement està dins el terme de la Font.
11. Massa sabut és que l'apel·latiu *dels moros* ve a significar en la nostra cultura popular qualsevol runa reconeguda com a *no pròpia*, és a dir de cultura anterior a la nostra –en altres paraules: pre-catalana–, ja siga efectivament de la immediata antecedent –andalusina: *mora*–, o romana, o qualsevol anterior. En el cas present *l'escaleta* seria més fàcil adscriure-la a època ibèrica o andalusina, de les que també s'han arrebregat testimonis materials al lloc, però són molt minsos en comparació als prehistòrics i sobretot està, com s'ha dit, la configuració espacial que, al nostre entendre, posa en relació directa l'accés a l'escaleta amb la part mitja-alta de l'assentament prehistòric.
12. Segons informació oral de Vicent Biosca, a unes obres recents a l'ermita pogué veure terres cendroses i fragments ceràmics a mà, a l'interior, a prop de la porta, pel que molt possiblement encara deu quedar sedimentació al davall del paviment de l'ermita.
13. ...*el peñón llamado Sangomengo* l'anomena Ros Biosca (1921:22), advertint tot seguit que deu ser adaptació popular –*corrupción*, diu ell– de San Domingo. Potser fora així, de tota manera hem preferit mantenir la forma tradicional, en un lloc on són –o eren– corrents les formes peculiars, aragonesismes o no, tals com el *Mosso*, *mosseguillo*, *fossino*, *regai-xo*, *cabeçola*, *sagal*...
14. Amb les reserves del cas, segons informació oral de V. Biosca Cirujeda, les restes humanes, extretes el 4 d'abril de 1971, procedeixen del que ell anomena *un enterrament en cista, davall d'una casa o aterrament; era com una caixa feta de lloses*...
15. Veiem que per la situació deu ser el mateix que Garcia Borja (2004), anomena *Collado*, però en realitat aquest jaciment queda bastant apartat (1,7 km al nord) del mas del Collado, immediat a la partida homònima, que deu el nom al *collado* o *coll* –part cimera d'un port– que en aquell punt fa el camí vell d'Ontinyent. D'altra banda en tota aquesta zona tampoc conequem altre assentament de l'Edat del Bronze. El “rar” apel·latiu Massanofe o Massanofre, referit al barranc immediat, és viu entre les generacions de més edat, i també està recollit al cadastre. Podria fer referència a un antic assentament andalusí; de fet a la part alta d'aquest barranc vam localitzar restes d'un xicotet jaciment d'aquella època.
16. El material més destacat, amb diversos fragments de vas campaniforme, el vam dipositar al SIP el 1976, essent en part publicat per Bernabeu (1984). Conservem un paper signat pel

receptor, J. Aparicio, on es preveu l'ingrés d'aquests materials al Museu de la Font de la Figuera, quan aquest es materialitzara.

17. Prenem la denominació *Castellar de Cabra*, per la proximitat del Castellar al mas del *Corral de Cabra*, immediat als seus peus, i per a distingir aquest, del principal i més conegut *Castellar de Villena*, aquell a 5 km a l'oest de la població. La duplicitat toponímica a dins un mateix terme municipal, solament s'explica per l'existència d'àmbits geogràfics i humans ben diferenciats, com és el cas.
18. Normalment aquestes àrees es troben sempre a la part alta de l'assentament, prop del cim, segurament per a millor aprofitar les corrents d'aire. Hem arribat a pensar si l'elecció de llocs prominents, en molts casos, no tindria a veure amb aquesta necessitat.
19. Solament coneguem, al nord immediat del terme de la Font, alguna referència a un jaciment situat prop de la Font de les Arenes, a uns 4,5 km al nord-est del Regaixó (Pla Ballester, 1972a), (Simón, 1998). Un altre assentament inèdit, en aquesta zona de serra, és l'Alt del Barranc de l'Hortijola - 1, a uns 4,5 km al nord-est de Vallmelós - 1, ubicat en la part alta d'aquell barranc, marge esquerre, enfront de la Font de l'Hedra, controlant perfectament el pas per ell (terme de Moixent, altura snm: 794 m UTM: X:688212; Y:4306565).
20. Triangle que, curiosament i salvant totes les diferències, sembla que es repetirà en època ibèrica, entre la Mola de Torró, el Frare i la Bastida (Pérez Ballester i Borredà Mejias, 2001: 140).
21. A darrera hora veiem que Molina i MacClure (2004: 166) apunten, molt encertadament al nostre parer, la possibilitat de que aquests assentaments estigueren en relació amb la posada en explotació de zones de pastura estacionals, més a l'interior de la serra.

BIBLIOGRAFIA

- APARICIO PÉREZ, J., SAN VALERO, J. (1977). *Nuevas excavaciones y prospecciones arqueológicas en Valencia*. Dep. Historia Antigua. Universidad de Valencia.
- APARICIO PÉREZ, J., SAN VALERO, J., MARTÍNEZ PERONA, J.V. (1979). Actividades arqueológicas durante el bienio 1977-78. *Varia I*. Dep. Historia Antigua. Universidad de Valencia.
- APARICIO PÉREZ, J., SAN VALERO, J., MARTÍNEZ PERONA, J.V. (1984). Actividades arqueológicas. *VARIA III*: 293-402. Dep. Historia Antigua. Universidad de Valencia.
- APARICIO, J., BELTRÁN, A., BORONAT, J.D. (1988). *Nuevas pinturas rupestres en la Comunidad Valenciana*. A.C.V. Serie arqueològica, 13. València.
- BERNABEU AUBÁN, J. (1984). *El Vaso Campaniforme en el País Valenciano*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 80. València.
- BERNABEU AUBÁN, J. (1989). *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 86. València.
- BERNABEU AUBÁN, J. (dir). (1993). El III milenio a.C. en el País Valenciano. Los poblados de Jovades (Cocentaina) y Arenal de la Costa (Ontinyent). *Saguntum (PLAV)*, 26.
- BERNABEU AUBÁN, J., PASCUAL BENITO, J.LL., OROZCO KÖHLER, T., BADAL GARCÍA, E., FUMANAL, M^a.P., GARCÍA PUCHOL, O. (1994). Niuet (L'Alqueria d'Asnar). Poblado del III milenio a.C. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 3: 9-71.
- CAVANILLES, A.J. (1795). *Observaciones sobre la Historia natural... del Reyno de Valencia*. Madrid. Reed. facsímil de 1981; Tom. I: 235. Albatros; València
- CUCHILLO SATRIQUES, J., GIMENO LÓPEZ, J. (en premsa). *Flora Fontina*,
- ESQUEMBRE BEBIÁ, M.A. (1997). *Asentamiento y territorio*. Fundación Municipal "José Mª Soler". Villena.
- FLETCHER, D. (1955a). Actividades arqueológicas del SIP en Valencia durante 1953. *Archivo Español de Arqueología*, XXVIII, 160. Madrid.
- FLETCHER, D. (1955b). Fuente la Higuera (Valencia). Mola de Torró. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, II. 1953, not. 628: 198-199. Madrid.
- FLETCHER, D. (1956). Fuente la Higuera (Valencia). Mola de Torró. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, III-IV. 1954-55, not. 973: 289. Madrid.
- GALIANA, M.F., RIBERA, A., TORREGROSA, P. (1998). Nou conjunt art rupestre post-paleolític a Moixent (València): L'Abric del Barranc de les Coves de les Alcusses. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 7: 89-106.
- GARCÍA BORJA, P. (2004). Avanç sobre el poblament de la vall del Cànyoles durant l'Edat del Bronze. *La Edad del Bronze en tierras valencianas y zonas limítrofes*: 203-211. Villena.
- GARCÍA BORJA, P., REVERT FRANCÉS, E. (2004). Nous materials procedents de la Cova Santa de la Font de la Figuera. *Saguntum (PLAV)*, 36: 153-160.
- GARCÍA BORJA, P., DE PEDRO MICHÓ, M.J., SÁNCHEZ MOLINA, A. (2005). Conjunto de metales procedente del poblado de la Edad del Bronze de l'Arbocer (la Font de la Figuera, Valencia). *Trabajos de Prehistoria*, 62, n° 1: 181-191.
- GUITART, I. (1987). *Neolítico y Eneolítico en el Alto Vinalopó*. Teis de Licenciatura. Universitat de València. Inèdita.
- GUITART, I. (1989). Neolítico final en el Alto Vinalopó (Alicante): Casa Lara y la Macolla. *Saguntum (PLAV)*, 22: 67-97.

- HERNÁNDEZ, M.S., CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS (1984). Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia). *Lvcentvm*, III: 5-22.
- HERNÁNDEZ, M.S., SIMÓN, J.L. (1985). Pinturas rupestres en el Barranco del Cabezo del Moro (Almansa, Albacete). *Lvcentvm*, IV: 89-95.
- HERNÁNDEZ M.S., SIMÓN, J.L., LÓPEZ, J.A. (1994). *Agua y poder. El Cerro de El Cuchillo (Almansa, Albacete)*. Patrimonio Histórico-Arqueología. Castilla-La Mancha. Toledo.
- JOVER MAESTRE, F.J., LÓPEZ MIRA, J.A., LÓPEZ PADILLA, J.A. (1995). *El Poblamiento durante el II milenio a.C. en Villena*. Villena.
- JOVER MAESTRE, F.J.; LÓPEZ PADILLA, J.A. (1997). *Arqueología de la Muerte. Prácticas funerarias en los límites de El Argar*. Publicaciones de la Universidad de Alicante. Alacant.
- JOVER MAESTRE, F.J., LÓPEZ PADILLA, J.A. (1999). Campesinado e historia. Consideraciones sobre las comunidades agropecuarias de la Edad del Bronce en el corredor del Vinalopó. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII: 233-257.
- LÓPEZ PADILLA, J.A. (2002). El trabajo del hueso, asta y marfil... *Y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*: 246-257. CAM, Alacant.
- MADOZ, P. (1850) *Diccionario geográfico...*, tom. IV: 348. Madrid.
- MARTÍ B., DE PEDRO, M.J. (1997). Sobre el final de la Cultura del Bronce Valenciano: Problemas y progresos. *Saguntum (PLAV)*, 30: 59-91.
- MOLINA BALAGUER, Ll., McCLURE, S.B. (2004). Canyoles archaeological survey project. Resultados preliminares. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 13: 149-170.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1993). Les capçaleres dels rius Clariano i Vinalopó del Neolític a l'Edat del Bronce. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 2: 109-139.
- PASCUAL BENITO, J. Ll. (1989). *L'Edat del Bronce en el Comtat. Catalogació i estudi de jaciments i materials*. Institut d'Estudis Juan Gil-Albert. Alacant.
- PASCUAL BENITO, J. Ll. (1998). *Utilitaje óseo, adornos e ídolos neolíticos Valencianos*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 95. València.
- PEDRO, M.J. DE (1998). *La Lloma de Betxí (Paterna). Un poblado de la Edad del Bronce*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 95. València.
- PEDRO, M.J. DE (2002). El poblado de la Edad del Bronce. En: BONET, H., MATA C. *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 99. València.
- PÉREZ BALLESTER, J., BORREDÀ, R. (2001). El poblamiento ibérico del Valle del Canyoles. Avance sobre un proyecto de evolución del paisaje en la comarca de la Costera (Valencia). *Saguntum (PLAV)*, 31: 133-152.
- PLA BALLESTER, E. (1957). Actividades del SIP. *Archivo de Prehistoria Levantina*, VI: 210-211.
- PLA BALLESTER, E. (1972). Fuente la Higuera. *Gran Enciclopedia de la región Valenciana*, vol 4: 306. València.
- PLA BALLESTER, E. (1972a). Enguera. *Gran Enciclopedia de la región Valenciana*, vol 4: 122. València.
- RIBERA I GOMES, A. (1982). Vint-i-cinc anys d'espeleologia a Ontinyent. *Lapiaz*, 9: 41-46. Federació Valenciana d'Espeleologia.
- RIBERA, A, GALIANA, M.F., TORREGROSA, P., LLIN, V. (1996). L'Abric de la Penya. Noves pintures rupestres post-paleolítiques a Moixent (València). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 4: 121-131.
- RIBERA, A., PASCUAL BENEYTO, J. (1994). Els poblats de l'Edat del Bronce d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (I). *Alba*, 9: 13-53.
- RIBERA, A., PASCUAL BENEYTO, J. (1995). Els poblats de l'Edat del Bronce d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (II). Els materials. *Alba*, 10: 101-136.
- RIBERA, A. (1996). Arqueologia de la Font de la Figuera. Avanç. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5: 177-182.
- RIBERA, A., PASCUAL BENEYTO, J. (1997). Els poblats de l'Edat del Bronce d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (i III). Anàlisi i consideracions. *Alba*, 12: 25-78.
- RIPOLLÉS E. (1997). La Ereta del Castellar (Vilafranca): Avance a la revisión de un yacimiento del Bronce Valenciano. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXII: 157-178.
- ROS BIOSCA, J.M. (1921). *História de Fuente la Higuera*. Xàtiva.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1987). *La Edad del Bronce en Almansa*. I.E.A. Série I, núm. 34. Albacete.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1996). Metalúrgia del Bronce Final en la Costera-Vall d'Albaida: el molde de punta de lanza del Fosino. *Almaig*, XII: 90-96.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1997). La Illeta: Asentamiento litoral en el Mediterráneo occidental de la Edad del Bronce. En OLCIANA M. (Ed.): *La Illeta dels Banyets (El Campello)*. *Estudios de la Edad del Bronce y Época Ibérica*. Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Serie Mayor 1: 47-132.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1998). *La metalúrgia prehistórica valenciana*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 93.
- SOLER J.M. (1987). *Excavaciones arqueológicas en el Cabezo Redondo (Villena, Alicante)*. Instituto Juan Gil-Albert. Alacant.

